

LA PRESENCIA LGTB A L'ÀMBIT EDUCATIU

Eines per a la informació, la reflexió i la formació
Bibliografies

Mercè Otero Vidal (Barcelona, 1947)

Llicenciada en Filosofia i Lletres per la Universitat de Barcelona, és Catedràtica de llatí. Professora de secundària actualment jubilada, es dedica a la formació del professorat i a l'assessorament sobre coeducació a centres educatius. Ha publicat articles i materials de coeducació, ginecocrítica (crítica literària, històrica i filosòfica de dones) i ha fet traduccions de Duoda, *Manual per al meu fill*, Christine de Pizan, *La ciutat de les dames*, Gilles Ménage, *Historia de las mujeres filósofas* entre d'altres. Feminista, pertany a les entitats Ca la dona i a la Xarxa Feminista.

ÍNDEX

Introducció	
1.- Marc legal per tractar la realitat LGTB a l'àmbit educatiu	5
2.- Sobre la valoració de les polítiques d'igualtat	11
3.- Coeducació	13
4.- LGTB dins la institució escolar	18
5.- LGTB i "el cas" de l'Educació per a la Ciutadania	27
6.- Bullying homofòbic	30
7.- LGTB i formació del professorat	32
8.- LGTB a l'educació no reglada i al lleure	41
9.- LGTB, famílies i educació	43
10.- LGTB, noves masculinitats i educació	47
11.- Multi-inter-culturalitat i poli-sexualitat a l'àmbit educatiu	50
12.- Bibliografies	54
12 a.- Pàgines web amb enllaços	58
12 b.- Miscel·lànies	60
12 c.- Ús de la llengua	72
12 d.- Coeducació	78
12 e.- Famílies	87
12 f.- Noves masculinitats	93
12 g.- Multiculturalitat	95
22 h.- Infantil	97

INTRODUCCIÓ

L'educació és actualment al nostre país un tema de conversa –o potser ho ha estat sempre–, i amb la Llei d'Educació sobre la taula, la polèmica està servida. Cal aprofitar aquesta avinentesa per recordar quina és la realitat social que vivim, que viuen les nostres criatures, nenes, nens, noies i nois quotidianament. L'educació és per a totes i tots i cal que tingui en compte la rica diversitat de maneres de ser i de fer individuals i col·lectives. No es pot silenciar en els centres escolars la pluralitat d'aquesta realitat, perquè aleshores apareix la discriminació amb totes les seves conseqüències.

Una de les realitats que l'educació ha de preveure i no pot amagar, marginalitzar, menysprejar, és la presència social del col·lectiu LGTB (persones lesbianes, gais, transsexuals i bisexuals), especialment quan l'àmbit educatiu s'encarrega de formar i vetllar per al desenvolupament personal harmònic, sobretot de les criatures i de la gent jove.

No es poden permetre, i molt menys ignorar, notícies com la que va aparèixer a la premsa el 24 d'abril del 2008:

Bullying contra una noia pel fet de ser lesbiana

Agressió homòfoba a una adolescent de Sabadell. Una jove ha hagut de canviar d'institut després de patir atacs i amenaces per part de companyes del centre: segons la mare, sembla que es deuen a la seva orientació sexual, ja que és lesbiana.

Tot va començar, segons el diari La Vanguardia, quan els companys van trobar l'agenda de la noia amb dos noms femenins dins un cor. La van cremar amb cigarrets i la van insultar, entre altres vexacions. Al Departament d'Educació no li consta que hi hagi hagut cap agressió al centre”.

En la línia de “normalitzar” la realitat LGTB i per tal de garantir i desenvolupar els drets i la llibertat de les persones LGTB a l'àmbit escolar, cal que es donin eines i recursos per aprofundir-hi i avançar. És evident la necessitat de tenir a l'abast, per exemple, una bibliografia que ofereixi, als implicats en educació, informació suficient sobre la història, l'estat de la qüestió i les línies de recerca i perspectives de futur per explicar, respectar i valorar la presència LGTB a escoles i instituts.

Als nostres centres escolars, en general, hi ha greus mancances pel que fa a la formació afectivosexual de l'alumnat. Però en aquest aspecte, com en molts altres, les situacions són molt diverses. En aquests contextos, el model heterosexual i la sexualitat reproductiva són els discursos dominants, per no dir exclusius. A les aules no es parla ni d'orientació ni d'opció sexual. La realitat gai, lesbiana, transsexual i bisexual (GLTB) és silenciada. Bé, això no és realment cert perquè a les aules l'alumnat sí que parla d' "aquestes coses" i l'insult (de broma, segons que diuen) que se sent encara amb més freqüència és "maricón".

Evidentment, la manca d'informació –per no dir-ne ignorància– i la por –per no dir-ne rebuig– comporten molta inseguretat i són causes indiscutibles del silenci davant de la realitat LGTB. De fet, actualment ja existeix una cobertura legal i unes recomanacions per tractar la realitat LGTB a les aules, però s'està molt lluny de portar-les a la pràctica de manera generalitzada.

La informació i la formació són urgentment necessàries, perquè cal que el professorat disposi de recursos per "tractar" l'homosexualitat a les aules. Però, evidentment, el que cal és la sensibilització prèvia del professorat i la voluntat d'encarar i viure les diferències sense por i sense discriminació. Hi ha col·lectius que estan treballant en aquest sentit, però el que sap greu és que, per ara, són sempre col·lectius que viuen l'homosexualitat de molt a prop (AMPGiL, ACGiL, Inclou...). És necessari anar més enllà.

Per exemple, des de la pròpia experiència vital, hi ha professores i professors que expliquen que als centres escolars hi ha persones que se senten atretes afectivament i sexual per persones del seu mateix sexe, però "clar", són homosexuals: gais o lesbianes. Cal sensibilitzar el conjunt del professorat perquè entre els seus i les seves alumnes poden haver-hi persones d'aquestes. Potser el professorat desconeix aquesta realitat o potser ja s'hi ha trobat. Molt d'aquest jovent, a diferència dels seus companys i de les seves companyes, viuen l'inici de la seva sexualitat amb angoixa i patiment. Quan descobreixen aquesta atracció tendeixen a amagar-la per por al menyspreu i a la discriminació. Se silencien a si mateixos/es perquè no tenen altra opció. Per això, necessiten recolzament i un clima de confiança que afirmi la seva autoestima, sovint malmesa. La diversitat d'orientacions sexuals és insuficientment tractada –o directament ignorada– pel sistema educatiu. La llei, una vegada més, demana als educadors i a les educadores un esforç per fer del respecte a la diversitat un dels eixos del sistema educatiu, tot desmuntant prejudicis i reconeixent diferències, perquè totes i tots els alumnes mereixen un tracte digne i respectuós.

Cal encarar l'educació sobre l'homosexualitat per lluitar contra les conductes de condemna i rebuig de l'homosexualitat, contra l'homofòbia. L'educació és la clau per intervenir en les situacions de discriminació. Davant d'aquestes situacions, el professorat no pot esperar que es resolguin per si mateixes, sinó que cal implicar-s'hi i intervenir. El suport actiu, la solidaritat i la no discriminació per part de les persones adultes són fonamentals per tal que nenes i nens i adolescents acceptin la realitat LGTB. És una qüestió afectiva, de sentiments i de comportaments i cal assumir la naturalitat i la pluralitat de la sexualitat i desterrar-ne els tabús. Hi ha persones d'orientació gai i lèsbica en tots els àmbits i classes socials, en totes les èpoques i cultures. La seva visibilitat depèn de l'acceptació social de l'entorn i evidentment la seva invisibilitat és un senyal de discriminació.

Aquestes apreciacions fruit de l'experiència es poden ampliar extensament amb el complet i rigorós estudi *Homofobia en el sistema educativo. Investigación pluridisciplinar sobre la percepción que los adolescentes escolarizados tienen sobre la homosexualidad, las situaciones de acoso que viven los estudiantes LGTB y las respuestas de la comunidad educativa ante el problema de la homofobia*. Aquesta investigació fou realitzada per la Comissió d'Educació de COGAM i recull estudis qualitatius i quantitius sobre la percepció i grau d'acceptació de l'homosexualitat als centres escolars, sobre la falta de formació del professorat i manca de materials respecte d'aquest tema i sobre l'impacte de l'homofòbia. Comença amb un apartat dedicat al silenci de les institucions educatives enfront d'una realitat tossuda.

La Comissió d'Educació de COGAM ha denunciat sovint públicament la problemàtica produïda per l'homofòbia escolar. De les institucions només n'hem obtingut el silenci per resposta. Durant el curs 2002/2003 vam iniciar una investigació per determinar quin grau d'acceptació de l'homosexualitat hi havia entre la població adolescent de la Comunitat de Madrid. (...) Així doncs vam decidir seguir endavant amb una investigació imprescindible. S'ha fet amb molt pocs mitjans, però hem aconseguit estendre-la a diverses disciplines. Hi han intervingut sociòlegs, psicòlegs, antropòlegs i professors. Ja que érem conscients de la manca de mitjans i de temps per embarcar-nos en un projecte més ambiciós, no hem intentat presentar unes dades definitives i inqüestionables. Només hem volgut obrir vies d'estudi, visibilitzar una sèrie de problemes que, pel que sembla, només preocupen als col·lectius LGTB i a una mínima i voluntariosa part del professorat.

Des d'aquest estudi pluridisciplinari, per tant, presentem a la comunitat educativa alguns fets que requereixen una resposta decidida: l'homofòbia és una realitat en el nostre sistema educatiu. La por dels adolescents LGTB a acceptar-se i/o fer-se visibles està més que justificada.

Alguns fets que requereixen una resposta:

- *L'homofòbia és una realitat en el nostre sistema educatiu. La por dels adolescents LGTB a acceptar-se i/o fer-se visibles està més que justificada.*
- *Hi ha un alt grau de desconeixement de la realitat LGTB entre alumnes, però també entre educadors.*
- *Així mateix, també s'aprecia un profund desconeixement de temes bàsics de sexualitat, com és la diferència entre sexe/gènere/orientació sexual/pràctiques sexuals.*
- *La invisibilitat de la sexualitat en general, i de les sexualitats minoritàries en particular, és gairebé absoluta, la qual cosa facilita que els alumnes desenvolupin prejudicis i idees equivocades.*
- *Observem una preocupant passivitat dels professors i orientadors no només davant de la sexualitat, sinó davant dels casos de persecució per motiu d'orientació sexual o identitat de gènere.*

Més actual és el comentari que va sortir a l'article del suplement Dinero de *La Vanguardia* del diumenge 10 de febrer del 2008 sobre "L'oficina continua a l'armari". Segons Silvia Jaén de FELTG, *el sector on es detecta més homofòbia és l'educació, sobretot en els nivells educatius més baixos: no sofreix la mateixa discriminació una lesbiana que dóna classes a la universitat que un professor gai de nens de sis anys, que no solament ha de sofrir els prejudicis dels seus companys, sinó també els dels pares dels alumnes.*

MARC LEGAL PER TRACTAR LA REALITAT LGTB A L'ÀMBIT EDUCATIU

Ens sembla que pot ser útil a les comunitats educatives tenir a l'abast i fer una ràpida ullada a les declaracions a favor de l'homosexualitat i contra l'homofòbia que s'han dut a terme en els darrers anys des de l'àmbit científic i legal.

- *L'Associació de Psiquiatria Americana (APA) exclou l'homosexualitat de la llista de malalties mentals (1973)*

- *Consell d'Europa: recomanació sobre la no-discriminació envers els homosexuals (1981)*

- *Parlament Europeu: resolució del Parlament europeu sobre la igualtat de drets de gais i lesbianes a la Unió Europea (1984 i 1994)*

- *L'Organització Mundial de la Salut (OMS) també exclou l'homosexualitat de la llista de malalties mentals (1992)*

- *Parlament Europeu: l'article 13 del Tractat d'Amsterdam lluita contra la discriminació, entre d'altres, per motius d'orientació sexual (1997)*

- *El 1975 s'inicia a l'Estat espanyol un procés cap a la normalització de l'homosexualitat: el 1978 es despenalitzen les relacions homosexuals entre persones adultes i el 1995 el Codi penal persegueix a qui discrimina tant per motiu de sexe com d'orientació sexual.*

- *El Dret civil català regula les relacions estables de parella tant heterosexuals com homosexuals i atorga certs drets a les parelles homosexuals (1998).*

- *Llei orgànica 1/2004, de 28 de desembre, de mesures de protecció integral contra la violència de gènere*

- *Llei dels matrimonis homosexuals (Llei 13/2005)*

- *Llei orgànica 3/2007, de 22 de març, per a la igualtat efectiva de dones i homes*

- *Llei dels drets de les dones per a l'eradicació de la violència masclista (16 d'abril 2008)*

- *V Pla d'acció i desenvolupament de les polítiques de dones a Catalunya (2005-2007). Està en procés de redacció el VI Pla (2008-2011).*

Segons notícia de premsa, la Fiscalia del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya ha impulsat un grup de treball, coordinat i dirigit pel fiscal Miguel Ángel Aguilar, per detectar i perseguir actes discriminatoris per orientació sexual. Com a exemple s'indica que *s'actuarà si es constata l'existència de discriminació en la inserció a l'escola dels fills de parelles homosexuals...*(*El Periódico*, 5 de novembre del 2007).

Més concretament referits a educació, cal tenir presents els textos legals vigents:

- *Llei orgànica 2/2006, de 3 de maig, d'educació*

- *Reial decret 1513/2006, de 7 de desembre, pel qual s'estableixen els ensenyaments mínims de l'Educació Primària*

- *Reial decret 1631/2006, de 29 de desembre, pel qual s'estableixen els ensenyaments mínims corresponents a l'Educació Secundària Obligatòria*

- *Proposta de decret pel qual s'estableix l'ordenació dels ensenyaments a l'Educació Primària (2007)*

- *Proposta de decret pel qual s'estableix l'ordenació dels ensenyaments de l'Educació Secundària Obligatòria (2007)*

- *Equitat, diversitat i usos lingüístics als llibres de text. Orientacions per a les autores, autors i editorials de llibres de text i altres materials educatius del Departament d'Educació*

De tota manera, el text més explícit pel que fa al reconeixement de la realitat LGTB són les Instruccions per a l'organització i el funcionament dels centres per al curs 2007-2008 i següents del Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya, tant als nivells d'Infantil, Primària i Educació Especial com a Secundària. Reprodueixo el que diu, dins de l'apartat IV, 24, d'aspectes generals, sobre la igualtat

d'oportunitats per a nois i noies. Es pot posar com a exemple de text normatiu que fa referència explícita a l'homofòbia.

Els centres han de promoure la igualtat d'oportunitats per als nois i les noies i evitar els comportaments i les actituds discriminatòries per raó de sexe, principi que hauran de reflectir convenientment en els seus projectes educatiu i curricular. Així mateix, els centres han de posar una cura especial a evitar els referents i continguts androcèntrics i homofòbics en el desenvolupament del currículum, eliminar els llenguatges i els comportaments sexistes, promoure la prevenció de conductes abusives i fomentar la no-agressivitat en les relacions interpersonals. Correspon al coordinador/a pedagògic/a coordinar i desenvolupament d'aquestes actuacions.

El departament d'Educació impulsarà, mitjançant convocatòria pública, el desenvolupament de projectes de coeducació que contribueixin a potenciar la igualtat d'oportunitats dels alumnes i les alumnes i integrin la perspectiva de gènere en els aprenentatges.

D'acord amb el que s'estableix a l'article 126.2 de la LOE, els consells escolars de centre designaran una persona entre els seus membres per impulsar mesures educatives que fomentin la igualtat real i efectiva entre homes i dones. El Departament d'Educació durà a terme accions de formació amb les persones designades per tal que puguin desenvolupar les seves funcions en condicions òptimes.

També és interessant veure què fan els països veïns que tenen una tradició escolar molt reconeguda i resulta que a França justament acaba de sortir ja publicada (Bulletin Officiel, 15, 10 d'abril de 2008) la circular de principi de curs 2008 i entre les prioritats previstes per al proper curs hi ha l'apartat 9 que fa referència a "lluitar contra totes les violències i totes les discriminacions, especialment l'homofòbia."

L'escola ha d'oferir a tots els nens les mateixes oportunitats i una integració efectiva a la societat. La seva missió és doncs també de promoure la igualtat entre els homes i les dones, de permetre una presa de consciència de les discriminacions, de fer desaparèixer els prejudicis, de canviar les mentalitats i les pràctiques. Al si dels establiments, s'ha de concedir una importància particular a les accions que apunten a prevenir els atemptats contra la integritat física i contra la dignitat de la persona: violències racistes

i antisemites, violències envers les noies, violències de caràcter sexual, sobretot l'homofòbia. Per tots els mitjans, prevenció i sanció, la lluita contra la violència als establiments i als seu voltant esdevé una prioritat absoluta.

Per anar avançant, mentre esperem una llei dels drets de les persones LGTB contra la homofòbia, s'ha de tenir en compte i aprofitar la Llei dels drets de les dones contra la violència masclista perquè l'homofòbia, lesbofòbia i transfòbia són formes de violència que poden incloure's dins la violència i discriminació per raó de sexe/gènere a partir de la concepció d'una masculinitat i, en aquest cas, d'una heterosexualitat compulsiva, excloent i dominant.

En posar en paral·lel la violència masclista contra les dones i la homofòbia, sembla clar que, en el fons, tant en un cas com en l'altre, estem parlant de la violència generada per una masculinitat hegemònica que es defineix per la seva misogínia i homofòbia.

Però els termes, les paraules, porten la seva càrrega semàntica i resulta que etimològicament no és ben bé igual el prefix miso de misogínia i el sufix fòbia d'homofòbia. No és el mateix "odiar" (miso) que "la por" (fòbia). Potser el paral·lel més proper, en aquest sentit, és la xenofòbia.

La homofòbia s'ha definit com la por irracional davant l'homosexualitat. El terme va ser creat pel psicòleg George Weinberg al 1972 per qüestionar que l'homosexualitat fos un problema psiquiàtric. Aquesta por pot adoptar moltes formes com són el rebuig i el menysteniment cap a les persones no heterosexuales i la creença que han de ser castigades per no complir la norma. El moviment gai i lèsbic, en general, designa amb aquesta paraula les actituds d'hostilitat cap a conductes que no s'ajusten a la norma heterosexual. L'homofòbia és també un prejudici que sanciona a les persones que no compleixen les prescripcions dels models de gènere, és a dir: denigra els homes i dones que tenen qualitats i comportaments considerats com a propis del sexe contrari.

Potser per acabar aquest apartat, cal fer alguna consideració, per la seva actualitat i pel ressò que ha tingut als mitjans de comunicació, sobre la carta de compromís educatiu present a l'article 20.1 de la Llei d'educació catalana. Justament es valora aquesta iniciativa com a un recurs per vèncer els malentesos comunicatius entre les famílies i les escoles. Val la pena aturar-se a pensar en quins termes s'hauria de redactar aquesta carta perquè els drets de les persones LGTB de tota la comunitat educativa (famílies, professorat, alumnat, personal no docent) no fossin silenciats i

fossin respectats. Es tracta de garantir el compromís lleial de tota la comunitat educativa amb els objectius i les normes establertes per mantenir l'entorn de convivència i respecte al desenvolupament de les activitats educatives que, als capítols 1 i 3 del mateix títol II, es detallen com a drets i deures d'alumnat i professorat.

En la línia de donar pistes per concretar quins són aquests drets del col·lectiu LGTB a l'àmbit escolar, s'adjunta a continuació la Declaració de Drets dels estudiants LGTBQ (lesbianes, gais, bisexuals, transsexuals i que es qüestionen la seva sexualitat) redactada per Scott Bidstrup (traducció al català d'Iñaki Tofiño). Es basa en un document adaptat per *GLAAD/SFBA's Project 21* a partir de documents de *Project 10 (Los Angeles Unified School District)* i del document *Teaching and Counseling Gay & Lesbian Students Action Sheet de la National Education Association (EUA)*.

- Dret a rebre informació exacta i adequada sobre la orientació sexual en els llibres de text i en altres materials educatius.

- Dret a rebre informació imparcial sobre les contribucions que han produït tot al llarg de la història les lesbianes, gais, bisexuals i transgènere en totes les àrees del coneixement, entre les quals destaquen l'art, la literatura, la ciència, els esports, la història i les ciències socials.

- Dret a tenir models positius, tant en persona com en el currículum; dret a una informació exacta sobre si mateixos/es, sense prejudicis, formulada per adults preparats que no tan sols informin els i les estudiants LGTBQ, sinó que també els/les recolzin.

- Dret a anar a l'escola sense haver de patir violència verbal o física, de manera que l'educació, i no la supervivència, sigui la prioritat dels estudiants.

- Dret d'assistir a escoles on el respecte i la dignitat de tots i totes els estudiants, inclosos els estudiants LGTBQ, sigui una de les prioritats formulades per la inspecció educativa, recolzada per les autoritats locals i nacionals d'educació i aplicada i feta complir per la inspecció, la direcció dels centres i el professorat a l'aula.

- *Dret a formar part de tots els programes de recolzament que existeixin per ajudar adolescents a superar les dificultats de l'adolescència.*
- *Dret a tenir legisladors que garanteixin els seus drets constitucionals i lluitin per ells, en lloc de legisladors que reforcin l'odi i els prejudicis.*
- *Dret a una educació lliure d'homofòbia i de discriminació.*

SOBRE LA VALORACIÓ DE LES POLÍTIQUES D'IGUALTAT

Des del feminisme es parla dels “sostres de vidre” i dels límits de la llei, i se sap que les lleis no són garantia de la llibertat de les dones. Per això també, en aquest cas que tracta dels drets i per tant de la llibertat de les persones LGTB, sembla que poden ser útils algunes consideracions del tipus “què s’amaga sota la catifa”. Aquestes consideracions són fruit de la lectura del llibre *Políticas de igualdad en España y en Europa. Afinando la mirada*, editat per María Bustelo i Emanuela Lombardo (Ed. Càtedra, Universitat de València, Instituto de la mujer. Madrid, 2007) i especialment del capítol 5 de Raquel Platero, titulat “Mucho más que matrimonio. La representación de los problemas de lesbianas y gays en la agenda política española”. Cal recordar que Raquel Platero Méndez és l’autora, juntament amb Emilio Gómez Ceto, del llibre *Herramientas para combatir el bullying homofóbico*.

De tots els problemes públics possibles de gais i lesbianes a l’agenda política central, la representació principal ha consistit, successivament, en la reivindicació dels drets per a les parelles de fet (1993-2002), més tard del matrimoni homosexual (2002-2005) i, més recentment i de manera incipient, dels drets de persones transsexuals (des de 2005). Altres temes com l’homofòbia, la discriminació laboral, L’assetjament homofòbic, etc. no tenen la mateixa importància en aquest període. (p. 146)

D’aquesta manera, els drets LGTB es converteixen en un problema lligat als drets de parentiu, i es construeixen sobre els conceptes clau de la família i el matrimoni. No es tractarà tant d’una lluita pel reconeixement de les llibertats civils individuals com del reconeixement davant l’Estat de les relacions familiars i de parella. (p. 135)

Així, doncs, cal considerar que una llei de drets de les persones LGTB contra l’homofòbia suposaria avançar en el reconeixement de les llibertats individuals i està en la línia dels canvis alternatius de debò vers la “veritable” igualtat “de/en/amb” la diferència.

Resulta interessant, en la línia crítica i per les seves al·lusions a l’adolescència i joventut LGTB, l’article de Bernat Dedéu al diari *Avui* del dimarts 29 d’abril 2008, titulat “Dictadura sexual heteronormativa”:

El comú denominador d’aquests nous matrimonis homosexuals és la joventut dels seus integrants, que en moltes ocasions no arriben a la trentena.

Són homes habitualment blancs, amb estudis universitaris, bona situació laboral i perspectives d'adopció. Paral·lelament, tots han viscut la seva condició enmig d'un entorn tolerant, que els ha permès gaudir sexualment de la seva adolescència amb naturalitat. Però el que caracteritza específicament aquesta nova fornada de joves és una conducta heteronormativa, a saber: l'adquisició conscient de formalitats teòriques del matrimoni heterosexual com ara la monogàmia, el canvi de cognom o l'assumpció dels rols masculí/femení. (...) La correcció política i la por han silenciats molts homosexuals que ja temien aquesta situació, perquè sabien que l'adquisició de les formalitats socials de l'heterosexualitat acabaria implicant una desnaturalització del moviment gai. Eren valents, perquè gosaven dir que l'homosexualitat no tenia sentit sense la seva essència traumàtica i el seu valor diferencial. Els seus joves els han decebut; són les víctimes felices de la dictadura sexual heteronormativa.

COEDUCACIÓ

Cal aprofitar la feina feta i el fet que no pas per atzar, però sí per sort, constantment en el món educatiu hi hagi propostes de canvi: què cal recuperar, en què cal innovar, què cal reformar i què cal oblidar. Parlar de LGTB en l'àmbit educatiu s'emmarca en aquest escenari de revisió i canvi alhora. Ja fa anys que parlem de coeducació. La coeducació és tot un horitzó i per arribar-hi cal recordar, insistir, criticar, valorar i crear espais nous.

La persistència de situacions discriminatòries en tots els àmbits de la societat fa que la realitat que vivim, tant la més propera com la més llunyana, ens planteja constantment nous marcs de reflexió i nous reptes d'intervenció des de la coeducació, i en aquest marc s'inclou la realitat LGTB.

En aquests moments i amb perspectiva de futur, cal una actualització, d'una banda, de la documentació sobre els estudis fets en l'àmbit dels problemes complexos derivats dels estereotips sexistes que afecten les dones en general i la comunitat LGTB i, d'altra, es fa necessari el coneixement sobre diferents intervencions coeducadores en el marc de les diferents societats i cultures del món. Entomar el coneixement dels problemes d'una manera contextualitzada permet actuar en un marc educatiu més complex i crític.

I, com anem repetint, les mesures i activitats essencials i imprescindibles més importants pel que fa a l'àmbit educatiu són les dedicades a la prevenció de la violència en general i de la violència homofòbica en particular. Els principis de la coeducació, com diu la Llei dels drets de les dones contra la violència masclista, són un element fonamental en la prevenció d'aquesta violència que està a la base de la discriminació i violència homofòbica.

A efectes d'aquesta Llei, la coeducació és l'acció educadora que valora indistintament l'experiència, les aptituds i l'aportació social i cultural de les dones i els homes, sense estereotips sexistes i androcèntrics, ni actituds discriminatòries, per tal d'aconseguir l'objectiu de construir una societat sense subordinacions culturals i socials entre dones i homes.

Pel que fa als drets de les persones LGTB caldria concretar dient que la coeducació és l'acció educadora que valora indistintament l'experiència, les aptituds, l'orientació sexual i l'opció sexual, l'aportació social i cultural de dones i homes sense estereotips heterosexistes i heterocèntrics, ni actituds discriminatòries homofòbiques”.

Per assolir l'objectiu principal de la prevenció, els valors de la coeducació i els principis de l'escola inclusiva han de tenir un caràcter permanent, recurrent i transversal en l'acció de govern del Departament d'Educació. Per assolir l'objectiu general que l'alumnat adquireixi els valors que el condueixin a l'autonomia individual, a la construcció de la pròpia personalitat i a un autoconcepte positiu, per tal de ser capaç d'assumir els seus deures i exercir els seus drets, és necessària una educació que trenqui mites i estereotips.

La coeducació continua vigent i es reformula constantment davant dels nous reptes que la societat planteja.

Comencem amb un record, el de l'enganxina "Les nenes bones van al cel, les dolentes a tot arreu" de l'Assemblea de Dones d'Ensenyament d'ara fa vint anys que, amb la transgressió, pretenia obrir un nou espai i un nou escenari a l'escola per a l'alumnat i per al professorat per tal de promoure, d'una banda, la igualtat de drets i, de l'altra, el reconeixement de la diferència.

La igualtat fa referència a la necessitat de corregir les discriminacions i les mancances i és prèvia i bàsica per viure dins i fora de l'escola i, a partir, d'aquí es podran fer evidents i valorar sense jerarquitzar les diferències enriquidores. Igualtat per viure/ diversitat per convida. Iguals i diferents alhora.

Es tracta de situar, en el centre del discurs, la diferència, la relació i l'autoritat (no el poder) per generar la força política del canvi social necessari, de manera que la veritat i la llibertat siguin els valors que articulin l'educació/coeducació del present i del futur. Més enllà de les lleis, les feministes hem estat treballant per una altra escola, per una escola alternativa, que doni resposta a la realitat i a la vida de les dones i els homes del segle XX i del segle XXI.

Breument i com a recordatori es poden repassar quins són els elements a tenir en compte quan es parla de coeducació posant l'èmfasi en el col·lectiu LGTB.

L'escola mixta no és l'escola coeducativa. L'escola mixta pot ser i tendeix a ser –si no s'hi fa una intervenció clara i contundent– androcèntrica de formes i continguts. De la mateixa manera, s'ha de dir que és heterocèntrica de formes i continguts. Les mesures positives que corregeixin aquestes tendències s'han de promoure i han de tenir en tots i en cadascun dels centres la persona que vetlli pel seu bon compliment.

El llenguatge traeix en el seu ús el sexisme dominant i cal que a l'escola es tingui especial cura de manera que el femení es visibilitzi i tingui la presència i la força que li correspon i es denunciï l'ús sexista i homofòbic de la llengua.

Es parla molt de gènere i, sens dubte, el concepte de gènere ben entès ajuda a fer veure què són i com són els estereotips i el rols adjudicats a dones i homes, però el que cal és trencar-los i superar-los. Per al col·lectiu LGTB és importantíssim explicar i que és reconegui que es poden i cal superar uns estereotips que reprimeixen la llibertat de les persones.

El gènere es defineix com el conjunt de característiques psicològiques, socials i culturals assignades a dones i homes, i que s'adquireixen en el procés de socialització en les diferents cultures al llarg de la història. Les societats han creat sistemes de rols i patrons de comportament diferents per a homes i per a dones, prescripcions sobre el què han de fer i com han d'actuar en funció del seu sexe. Aquests patrons de comportament són els gèneres. Els gèneres, a través de la història, no són invariables, sinó que presenten una àmplia variabilitat, tant per èpoques com per cultures. Els gèneres constitueixen sistemes d'identitats i comportaments que introdueixen una forta limitació en les possibilitats de desenvolupament humà i forcen els individus a adaptar-se a patrons que no sempre corresponen a les seves capacitats i desitjos. El sistema sexe-gènere constitueix un ordre de construcció de les identitats femenines i masculines, ordre que introdueix, per a tots els individus, determinacions i limitacions en totes les dimensions de la vida: aspectes relatius al cos –al seu desenvolupament i possibilitats–, aspectes psíquics, socials i polítics.

Els estereotips sexistes són construccions culturals que assignen, de manera desigual i discriminatòria, diferents papers, actituds i característiques a cada un dels sexes. Són generalitzacions basades en idees preconcebudes i prejudicis que es tenen sobre com han de ser les persones. Els estereotips sexistes fixen un únic model de ser home i un únic model de ser dona vàlids socialment, i a partir d'aquesta imatge tòpica construïda s'estableix un sistema desigual de relacions entre els dos sexes.

A partir d'aquí, la coeducació obre pas a la llibertat de ser el que es vulgui ser i com es vulgui ser a nenes i nens, a noies i nois, a dones i homes. S'ha parlat molt de la construcció de la feminitat, però és evident que també la masculinitat es construeix i, per això, ara es comença a parlar de "noves masculinitats".

El tractament transversal dels continguts formatius i actitudinals que suposen la coeducació és la manera de "treballar" més adient i més coherent i això només es pot

fer des de projectes coeducatius de centre, que revisin els continguts curriculars i que posin l'atenció i l'èmfasi en les tutories i les relacions personals.

La formació afectivosexual ha de tenir un protagonisme important a l'escola, en totes les etapes, ja que en depèn el desenvolupament de personalitats i relacions harmòniques que, amb autoestima i empatia, puguin generar vincles personals i col·lectius que portin a una societat més justa i més amable. Cal un evident canvi de perspectiva a la vida escolar per poder donar la importància central a aquesta formació que implica la vida i el benestar de les persones. No es poden amagar les dificultats que això suposa, però tampoc no es pot negar que aquest és el camí i que cal començar a avançar-hi, malgrat sigui llarg i difícil. I no cal dir que tot el que es faci en aquest sentit és a favor del col·lectiu LGTB, perquè no s'entén una formació afectivosexual sense la presència i el reconeixement de totes les orientacions i opcions sexuals.

La violència als centres escolars també porta el biaix de gènere i en el fons la major part d'agressions que es produeixen són sexistes... i homofòbiques. La violència de la institució patriarcal marca les relacions dins l'escola jeràrquicament i entre iguals. En això sí que la tolerància ha de ser zero.

Els continguts androcèntrics i heterocèntrics són una mostra de la parcialitat del saber dominant que es transmet. Ja es va fent la feina de recuperar la presència de les dones en tots els àmbits del saber (científiques, artistes plàstiques, músiques, escriptores, pensadores, esportistes, polítiques) i també cal normalitzar la presència de les persones LGTB que, individualment i col·lectivament, han fet aportacions al saber i al progrés social. Però, de fet, el que cal és canviar la perspectiva, el punt de vista: només així podrem vèncer el biaix i no fer que les dones o altres "minories" apareguin com a un apèndix o una quota.

L'orientació escolar i professional ha de corregir les tendències estereotipades que porten les nenes i joves a estudis i feines menys remunerades i considerades socialment, i allunya els nens i joves de les feines de serveis i cura: cal facilitar decisions lliures a partir d'una veritable igualtat d'oportunitats. També cal que aquesta intervenció comenci en les primeres etapes educatives. I és evident que, en les expectatives vitals de les persones LGTB, cal vèncer els estereotips que poden condicionar les decisions de per vida en els aspectes laborals i professionals.

La conscienciació, la sensibilització i el compromís responsable del professorat en la coeducació i el que significa suposa una formació inicial i continuada en aquest sentit i comptar amb recursos personals i materials continuats que aporti l'Administració.

Però també cal la conscienciació de les persones adultes que formen les diverses unitats familiars. I també suposa la sensibilització i compromís responsable dels mitjans de comunicació.

LGTB DINS DE LA INSTITUCIÓ ESCOLAR

A les aules, als patis, als passadissos, als vestuaris... hi ha desconeixement i discriminació envers les persones LGTB. També hi ha silenci, solitud i por. El silenci col·labora a perpetuar els prejudicis i la discriminació envers els nois i noies homosexuals. Perquè els nois i noies homosexuals també necessiten un acompanyament en el seu procés de creixement i d'acceptació personal. A més dels problemes propis de l'adolescència, l'homosexual s'enfronta a una falta de referents. Això no l'ajuda a configurar la seva identitat.

Un estudi de la Universitat Autònoma de Madrid (novembre 2005) i l'associació CO-GAM (Col·lectiu Gai de Madrid) desvela que un 32% dels nois i un 15% de les noies no veu malament tractar amb menyspreu els homosexuals. L'estudi s'ha fet al llarg de dos anys, amb 3.500 alumnes de 32 centres públics de Madrid. Aquesta diferència s'explica pel fet que els nois configuren la seva sexualitat per oposició, és a dir, menyspreant tot el que consideren femení. A més, les noies tenen més informació sobre diversitat sexual i són més respectuoses. Per exemple, un 28% dels nois no està d'acord amb què gais i lesbianes expressin la seva afectivitat en públic, enfront del 10% de noies. L'estudi mostra que un 45% d'adolescents gais han sofert violència física o verbal a la seva escola i conclou, doncs, que l'homofòbia és una realitat ben visible en el món educatiu.

Un fenomen que és la conseqüència lògica d'aquest malestar del col·lectiu LGTB en els centres escolars és l'absentisme escolar a causa de l'orientació sexual o la identitat de gènere.

L'any 1999 als *Encuentros sobre fracaso escolar* organitzats pel CJE, es va establir l'homofòbia com a causa important del fracàs escolar.

A més, poden existir altres factors que incideixin sobre el rendiment escolar com el derivat de la realitat que visquin els i les joves. Aquest és el cas de l'orientació sexual, que hauria de ser abordada explícitament en els centres escolars.

En aquell moment, les conclusions es basaven en part en l'experiència adquirida per col·lectius LGTB que havien atès nombrosos casos i en els estudis portats a terme sobretot als països anglosaxons que relacionaven molt directament els alts nivells d'homofòbia dels sistemes educatius no només amb un alt fracàs i absentisme escolar, sinó també amb més alts índexs de suïcidi i tendència a la marginalitat. Aquestes

dades es poden consultar a l'informe *La orientación sexual en el Sistema Educativo Español (La problemática de las jóvenes lesbianas y los jóvenes gays en los centros de enseñanza)* i en un altre informe, *La homosexualidad en los centros educativos de la Comunidad de Madrid*. Curso 2002/2003, que recull diversos casos particulars. L'estudi *Una aproximación a la homofobia desde la perspectiva de jóvenes gays y lesbianas de Madrid, del Consejo de la Juventud* de la Comunitat de Madrid (CJCM) a partir de grups de discussió amb joves LGTB també incidia dramàticament en la difícil problemàtica que viuen els i les adolescents LGTB als centres educatius, sobretot si viuen o volen viure la seva homosexualitat o transsexualitat de forma oberta i com se'n ressent el seu desenvolupament acadèmic. Sembla també que, en general, el professorat no busca solucions a aquesta dificultat, perquè aquesta situació no els causa problemes; per tant, des del realisme, cal tenir present que s'avança, però "molt lentament", en el reconeixement del fet homosexual a l'àmbit educatiu. Per tant cal treballar en la formació del professorat.

Allò que defineix una família de debò és l'amor que es tenen els que la constitueixen, independentment del nombre de persones que la integren, del seu sexe, de la raça, del tipus de parella que formem o de si els fills són biològics o adoptats.

Als centres escolars s'ha de crear un ambient de llibertat i tolerància on el fet homosexual es pugui viure de la manera més natural i menys traumàtica possible. Cal valorar l'homosexualitat com a intercanvi d'amor entre persones, assumint la seva normalitat dins l'àmbit plural de la sexualitat humana. S'ha d'acollir el col·lectiu LGTB sense prejudicis, evitant les condemnes i sobretot les actituds homofòbiques del llenguatge (insults, acudits...) o dels gestos (agressions, paròdies...) que tant de mal poden fer. L'objectiu és potenciar una educació per al respecte i per a la no violència.

En el sistema educatiu proposat al nostre país hi ha la presència d'una doble línia d'actuació, perquè, per una banda, es parla de competències i, per una altra, continuen tenint molt protagonisme els continguts de les diferents àrees i matèries de coneixement. Per això, és important continuar insistint en la presència de LGTB dins dels continguts curriculars. S'ha de treballar i oferir recursos perquè el professorat pugui tractar la realitat homosexual dins l'aula amb naturalitat, a les àrees d'història, ètica, biologia, religió, etc., fent ús de materials didàctics (lectures, vídeos...), i perquè pugui presentar les biografies dels personatges homosexuals que han estat importants al llarg de la història de la literatura, de la política, de la ciència, etc.

La materialització del principi de coeducació ha de quedar fixat dins dels currículums educatius a tots els nivells de l'ensenyament, amb els continguts pertinents per visibilitzar i valorar les persones LGTB i les seves aportacions socials i culturals al llarg de la història i en totes les branques del saber, en els termes que reglamentàriament s'estableixin.

Pel que fa als continguts referents a actituds, valors i normes cal vetllar per la transversalitat, concretant la presència de l'objectiu i els recursos per eradicar l'homofòbia en el PEC (Projecte Educatiu de Centre) i en altres instàncies com és el PAT (Pla d'Acció Tutorial), i reglaments de convivència i drets i deures dels centres.

Cal reclamar que, a més de l'assignatura d'Educació per a la Ciutadania, hi hagi la més que necessària "assignatura" de Formació Afectivosexual.

En aquesta mateixa línia, malgrat que actualment no estigui prevista per llei l'homologació dels llibres de text, el Departament d'Educació ha de supervisar els llibres de text i altres materials curriculars com a part del procés ordinari d'inspecció per tal que siguin coeducatius i no discriminatoris i ha de promoure l'elaboració de materials i recursos adients per tal de garantir els drets fonamentals de les persones LGTB.

Precisament en el sentit de l'elaboració dels llibres de text és molt important tenir en compte el document del Departament d'Educació que dona orientacions a les editorials dins del marc LIC (Llengua, Interculturalitat i Cohesió social).

Hi ha una qüestió interessant que cal destacar que és el fet que la formació personal actualment se sap que és al llarg de tota la vida i que, per tant, a totes les fases formatives de l'existència humana cal que hi hagi una presència recurrent de la realitat LGTB. És possible i aconsellable intervenir ja a l'etapa 0-3 anys i successivament a les etapes d'infantil i primària: no es pot deixar aquesta "formació" per a l'etapa de secundària que és justament la fase més conflictiva.

També s'ha d'incloure explícitament la realitat LGTB en la formació de persones adultes i en els ensenyaments en règim no presencial adreçats a l'alumnat d'edat superior a la d'escolarització obligatòria.

L'Administració educativa competent ha d'assegurar que en els àmbits curriculars dels estudis universitaris de grau i dels programes de postgrau s'incorporin continguts relacionats amb la comprensió de la realitat LGTB i de la violència homofòbica.

Cal vetllar i exigir que no hi hagi cap mena de discriminació homofòbica en l'accés a l'educació i l'establiment i la regulació dels criteris d'admissió i escolarització de l'alumnat als centres docents.

De la mateixa manera, cal vetllar i exigir que no hi hagi cap discriminació homofòbica a l'àmbit laboral de l'ensenyament. I en el cas del funcionariat cal que es garanteixi, sense discriminació homofòbica, l'accés a la condició de funcionari o funcionària docent de l'administració educativa i el desenvolupament dels seus drets i deures bàsics.

Tots aquests factors i elements que s'han anat apuntant i que s'han de tenir en compte per garantir els drets de les persones LGTB en la seva formació s'han de tenir en compte en l'avaluació interna del sistema educatiu perquè són també una garantia de la qualitat del mateix sistema.

En el mateix sentit de referència a la qualitat del sistema, s'ha de promoure que la coeducació amb la prevenció de la violència masclista i homofòbica siguin línies bàsiques de la innovació, la recerca i l'experimentació educatives.

Adjuntem, per il·lustrar el que s'ha dit i per veure altres formes expressives, la primera part d'un document "model" pel que fa a la presència LGTB als centres escolars que són les *Recomendaciones: Por una escuela más justa* que la Federació d'Ensenyament de CCOO, en col·laboració amb COGAM, va fer i té penjades de manera provisional a la seva pàgina web.

RECOMANACIONS: PER A UNA ESCOLA MÉS JUSTA

Un cop analitzada la problemàtica de l'homofòbia en l'àmbit educatiu des de diferents perspectives metodològiques, ens sembla important suggerir algunes recomanacions per pal·liar un problema que tant dany està causant tant als alumnes LGTB com a la convivència en els centres, i que, d'altra banda, impedeix al conjunt de l'alumnat rebre una educació plena basada en el respecte a la diversitat i a la llibertat individual.

En primer lloc, oferim unes recomanacions generals, vàlides per enfocar la qüestió des de diferents àmbits i per dissenyar les línies de polítiques educatives; seguidament, una sèrie de recomanacions específicament centrades en la tasca que han de dur a terme els docents.

Confiam que aquestes recomanacions siguin tingudes en compte pels diferents protagonistes de la comunitat educativa i que, com més aviat millor, arribin a formar part de l'activitat diària dels centres escolars i ajudin a configurar un pla del Ministeri d'Educació i de les conselleries d'educació de les diferents comunitats autònomes que permeti eradicar l'homofòbia de les escoles i instituts.

- Oferir un discurs inequívoc, des de tots els nivells que conformen les autoritats educatives, de rebuig de la discriminació per orientació sexual o identitat de gènere. Realitzar campanyes que assegurin que aquest discurs d'igualtat d'oportunitats en l'àmbit escolar arribi a tots: professors, professionals relacionats amb la pedagogia, alumnes, associacions de pares i mares...

- Incloure l'educació sexual en els curricula escolars. Dins d'aquesta educació sexual, hi ha d'aparèixer la diversitat d'orientacions sexuals. Però aquesta diversitat no ha de manifestar-se d'una manera jeràrquica. És a dir: el discurs no ha de donar per descomptat que va dirigit a una població heterosexual i considerar, en un annex, que existeixen altres orientacions.

- Dotar les biblioteques escolars de materials (llibres, vídeos, CD-ROM, etc.) sobre la diversitat afectiva que serveixin de recursos per al professorat i de referència per a l'alumnat. Els esmentats materials no han d'estar en un espai diferenciat, no ha de crear-se un gueto de difícil accés, sinó que han d'estar integrats entre els diferents recursos sobre sexualitat o entre els llibres d'autoajuda per als adolescents.

- Oferir, en les diverses assignatures, referents que mostrin la diversitat d'orientacions sexuals, identitats de gènere o varietats de famílies. S'ha de recordar que a cada aula hi pot haver alumnes que professin diverses religions, que vinguin de famílies homoparentals, monoparentals o reconstituïdes, que tinguin familiars transsexuals o que ells mateixos siguin LGTB, etc.

- *Formar el professorat i la resta dels treballadors que tenen relació amb l'educació en el respecte, el coneixement i les habilitats necessàries per treballar amb una realitat diversa pel que fa a sexualitat i a formes de família. La diversitat sexual i familiar hauria de ser matèria imprescindible a les escoles de magisteri, d'educació sexual i en els centres de formació del professorat.*
- *Facilitar la formació en temes relacionats amb orientació sexual i identitat de gènere a professionals i a voluntaris de la sanitat, l'associacionisme juvenil, el treball social, el counselling, etc.*
- *Eradicar tot tipus de comentaris, insults o bromes de contingut homòfob dels espais escolars.*
- *No permetre cap acció de contingut homòfob, ni tampoc sexista, racista, xenòfob o, en general, qualsevol acció que atempti contra la llibertat d'expressió o de manifestació de qualsevol característica personal o d'una minoria.*
- *Oferir espais o recursos perquè els alumnes LGTB o fills de famílies homoparentals puguin desenvolupar les seves habilitats de socialització i intercanvi d'experiències amb iguals. La immensa majoria de les trucades adolescents al telèfon Gai-Info/Línia Lesbos, de COGAM, demanden aquests espais, que no han de ser exclusius ni guetificadors, però que sí que han de permetre a joves LGTB conèixer-ne altres com ells.*
- *Establir línies de treball amb les associacions de mares i pares per aconseguir reduir els problemes d'acceptació dels fills i filles LGTB a l'interior de les pròpies famílies.*
- *Fomentar la col·laboració amb associacions LGTB perquè els seus voluntaris puguin acudir al centre educatiu com a complement de les activitats escolars i servir de referents positius; donar també a conèixer els recursos de què aquestes associacions disposen perquè puguin ser utilitzats per qualsevol membre de la comunitat educativa.*

Per veure manifestos en paral·lel (tenint en compte que les realitats educatives poden semblar molt diferents, però que, pel que fa a la realitat LGTB, no ho són tant), adjuntem el d'*Schools Out del Regne Unit*, que és una xarxa d'escoles que des de 1974 treballen per a la igualtat en educació per a persones LGTB.

20 Coses que una escola pot fer per combatre l'homofòbia o la transfòbia i crear espais més segurs:

1) Definir i incloure l'assetjament homofòbic/transfòbic en la política del centre contra l'assetjament escolar.

2) Proporcionar al personal formació perquè tothom pugui reconèixer i enfrontar-se a l'assetjament homofòbic o transfòbic (d'acord amb la recerca d'Ian River, els insults i atacs solen esdevenir-se quan el professorat no hi és).

3) Proporcionar imatges positives de lesbianes, gais, bisexuals i transsexuals entre altres individus i comunitats, remarcant la sexualitat de persones lesbianes, gais, bisexuals i trans que han tingut una vida reeixida i han estat famosos, tant del passat com del present. Aquesta tasca s'ha de fer en un context ampli on el col·lectiu LGBT se senti ciutadania i participi en una gran gamma d'activitats tant passades com presents. Aquesta tasca és anàloga a la d'assegurar que les propostes educatives aportin imatges positives de les persones de raça negra, de les ètnies minoritàries, de les dones, de les persones discapacitades, etc.

4) Revisar polítiques i pràctiques, especialment la política d'igualtat d'oportunitats, per veure si inclou i protegeix la gent LGBT.

5) Desenvolupar el currículum per incloure-hi experiència LGBT, tant en parlar d'igualtat i opressió com d'experiències festives. Alguns exemples:

. referència a l'opressió de gais i lesbianes en estudiar l'Holocaust en la història;

. inclusió d'una àmplia gamma de sexualitats i identitat de gènere en l'educació sexual;

. abordar la qüestió a través del teatre i utilitzant moltes novel·les i poemes que s'hi refereixen en anglès.

6) Regularment revisar la cultura "latent", per exemple: la llengua i les imatges utilitzades en les comunicacions escolars tant escrites com orals, l'elecció d'uniforme, els noms de formularis, etc. per evitar una cultura sexista.

7) Les escoles i les autoritats locals poden afavorir l'emergència de grups de suport LGBT, que ajudin els individus LGTB i facin recomanacions de caràcter general.

8) Les autoritats locals han de revisar polítiques i pràctiques perquè facilitin que el seu personal "surti de l'armari" si ho desitja.

9) Desenvolupar models de bones pràctiques i suport i aplicar-los quan escaigui a les situacions particulars, tant a l'aula com als passadissos, al menjador, a la cantina, als clubs, en les tutories, a la sala de professorat, a l'hospital, etc.

10) Regularment actualitzar la publicitat com ara cartells de clubs LGBT, que han de tenir locals i activitats apropiats. Fer visibles arreu els números de centraletes LGBT, tant locals com nacionals.

11) Supressió ràpida i eficaç del grafit ofensiu.

12) Les assemblees escolars han de reflectir als calendaris els fets més significatius de la història LGTB com ara Stonewall, o la més recent i tràgica bomba del Soho, i també aniversaris de lesbianes, homes gais, bisexuals i trans famosos.

13) Pautes de comportament regularment discutides i acceptades i assumides pels estudiants, per ajudar tant als alumnes com a la plantilla de l'escola a implementar-les; per exemple: escollir figures responsables de la seguretat dels estudiants.

14) Encoratjar una cultura que engendri un aprenentatge eficaç i l'exploració de què necessiten els estudiants i el personal uns dels altres per avançar en aquest camí.

15) *Designar una persona amb qui la gent jove sap que pot parlar sobre aquests assumptes de manera confidencial (a més del tutor i no "en comptes de").*

16) *Disseny dels esdeveniments socials i invitacions de l'escola de manera que tothom s'hi senti benvingut/uda.*

17) *Donar suport al jovent LGBT que desitja mostrar públicament la seva identitat, i facilitar-los el contacte amb altres joves lesbianes, gais i trans.*

18) *Proporcionar terapeutes i consellers de LGBT a aquella gent jove que vol avançar en l'afirmació de la seva identitat de sexualitat i gènere.*

19) *Desenvolupar el currículum d'estudis d'educació sexual de manera que cobreixi no solament la reproducció i la malaltia. El sexe necessita ser ensenyat d'una manera que arribi als joves. És vital que es parli positivament de tota la gamma d'orientacions sexuals i també de la identitat de gènere. (Vegeu bibliografia)*

20) *Totes les classes tenen el seu propi pla de distribució de taules i seients al llarg del curs, que canvia regularment: així tothom seu amb tothom i no es permeten excepcions a aquest pla.*

21) *En tot allò que diguem, fem o escriguem, recordar que tothom és únic i que qualsevol pot ser lesbiana, gai, bisexual o heterosexual!*

LGTTB I “EL CAS” DE L’EDUCACIÓ PER A LA CIUTADANIA

Pel que fa al currículum, el més “visible” relacionat amb la presència i reconeixement de les persones LGTTB en els centres escolars és el tractament mediàtic i el posicionament social respecte a l’assignatura d’Educació per a la Ciutadania, ja que en el desenvolupament dels seus continguts hi ha espai i possibilitat de presentar la realitat LGTTB, sobretot quan es parla de diversitat familiar.

Com a exemple dels termes en què s’ha establert la polèmica, es podria citar l’article de Xesús R. Jares, catedràtic de Didàctica i Organització escolar a la Universitat d’A Coruña, publicat a *Cuadernos de Pedagogía*, número 371, de setembre de 2007, p. 90-94 i titulat “¿Por qué están los obispos en contra de la educación para la ciudadanía?”, que deixa molt clar que l’oposició de la CEE (Conferència Episcopal Espanyola) a l’educació per a la ciutadania es pot resumir en la condemna de la homosexualitat i del que s’anomena ideologia de gènere.

A començament de curs va ser motiu de notícia de premsa la “difícil” decisió a l’hora de triar el llibre de text de l’ assignatura i va haver-hi “llistes” amb pros i contres.

L’Àrea d’Educació de la FELGTTB va redactar un informe que analitza el tractament que les diferents editorials han fet de la diversitat afectiva i sexual: *La diversidad afectivo-sexual y familiar en los manuales de “Educación para la ciudadanía y los Derechos Humanos”* que es pot consultar en PDF (<http://www.cogam.org/secciones/educacion/i/307128/153/la-diversidad-afectivo-sexual-y-familiar-en-los-manuales-de-educacion-para-la-ciudadania-y-los-derechos>).

D’altra banda, va ser notícia també el posicionament de les escoles catòliques (Madrid, 13 de novembre de 2007):

Les associacions d’escoles catòliques FERE-CECA i Educación y Gestión (EyG) han elaborat una guia per oferir en centres catòlics l’assignatura Educació per a la Ciutadania. S’hi parla de “compassió i delicadesa” a l’hora de tractar alumnes gais i lesbianes. El llibret es diu Claus per oferir Educació per a la Ciutadania en un centre catòlic. Aquesta guia remet al catecisme catòlic, que qualifica d’“instintives” les tendències homosexuals d’alguns homes i dones i les considera “autèntiques proves” que s’han d’unir “al sacrifici de la creu del Senyor”. En relació amb el matrimoni entre persones del mateix sexe, Manuel de Castro, secretari general de FERE-CECA, diu que la seva associació “no oculta el que la legislació reconeix”, però que una

altra cosa és la seva opinió moral sobre aquesta qüestió, "que és la de l'Església". El llibret té l'aprovació de la Conferència Episcopal Espanyola i es farà ara arribar al Ministeri d'Educació, per tal que sigui aprovat i utilitzat en centres catòlics. L'Església catòlica i altres associacions conservadores afins van mostrar un rebuig total a la implantació de l'assignatura Educació per a la Ciutadania, que consideren "adoctrinament".

Va passant el temps, però desgraciadament continua essent tema d'opinió pública i aquests últims dies la premsa s'ha fet ressò de la sentència del Tribunal Superior de Justícia d'Andalusia (TSJA) contra l'assignatura Educació per a la Ciutadania (EpC):

La decisió és homòfoba, una aberració conservadora que arriba quan hem aconseguit la igualtat", denuncia el president de Girasol, Javier García, en conversa telefònica.

La sentència anul·la tres expressions i una frase del text de la matèria que fan referència a la "ideologia de gènere", un perill sobre el qual adverteix de fa temps la Conferència Episcopal. Traduint-ho: al tribunal no li agrada que EpC ensenyi els alumnes a no discriminar els homosexuals. "La sentència va en perjudici dels estudiants; en un país aconfessional no es pot permetre la imposició del criteri religiós sobre el conjunt de la societat", va afegir García.

(...)

La Federació Andalusia d'Associacions de Lesbianes i Gais també va qualificar d'"equivocada" la sentència: "L'Estat ha d'actuar a favor del respecte a la diversitat afectivosexual que ha de ser present en escoles i col·legis" (Olivia Carballar, Público, 2 de maig de 2008).

És bo recordar una cita que ja s'ha popularitzat que diu que per educar/formar una criatura es necessita tota la tribu i que per educar/formar bé una criatura es necessita una bona tribu.

En un procés complex com és el reconeixement de les persones LGTB dins de l'àmbit educatiu, és evident que s'han de tenir presents el professorat i l'alumnat, en primer lloc, però també els consells escolars (de centre, municipal i nacional), les regidories dels ajuntaments, els sindicats, els col·legis professionals, els moviments de renovació pedagògica, les associacions de famílies, les universitats...

Només amb una bona informació es poden posar les bases necessàries per arribar a la conscienciació/sensibilització social que permeti normalitzar la realitat LGTB, detectar la discriminació i violència homofòbica i fer-hi front.

Una altra qüestió que cal tenir present és el fet, que ja s'ha produït, que hi hagi professionals que esgrimeixin l'objecció de consciència per no impartir aquesta assignatura o famílies que no deixin que les seves criatures rebin aquesta formació.

La sentència respon al recurs presentat per un pare que entén que l'assignatura vulnera els seus drets fonamentals.. I aquest va ser el primer d'una sèrie de recursos interposats amb el mateix argument per un grup de pares andalusos... (Reyes Rincón, "Nuevo ataque judicial a la Ciudadanía", *El País*, 1 de maig de 2008)

Aquesta situació també es pot donar en "el cas" de la Formació Afectivosexual, amb el conflicte de jerarquia de drets personals i col·lectius que comporta.

Per exemple: un material molt interessant per a la Formació Afectivosexual va ser elaborat per Pandora i JIS (Joves per a la Igualtat i la Solidaritat) i que consisteix en dos vídeos molt útils: *Adolescència, identitats i diversitat sexual* i *Diferents, iguals, nosaltres*, acompanyats d'una guia de suport amb altre material didàctic per al professorat de secundària. Consta que no va ser fàcil poder gravar aquests vídeos amb sessions de participació d'alumnat i que només ha estat possible gràcies a professorat "militant". I també consta que hi ha molt desconeixement, inseguretats i incomoditat que fa que el professorat refusi fer servir aquest material, quan es fa la proposta de passar aquests vídeos a classe o en les sessions de tutoria.

BULLYING HOMOFÒBIC

Aquest és un tema, el de l'assetjament escolar, que té un tractament mediàtic molt discutible i que amaga moltes vegades, sota l'anomenat maltractament entre iguals, l'assetjament homofòbic i/o sexista. Així queda recollit al diari *Avui* del dia 16 de maig del 2008.

Molts casos de bullying amaguen una discriminació contra un adolescent homosexual, però "els pares no ho volen reconèixer i per això no es parla d'homofòbia. Aquesta realitat la va denunciar ahir el portaveu del Front d'Alliberament Gai de Catalunya (FAGC), Eugeni Rodríguez, amb motiu que demà se celebra el Dia Internacional contra l'Homofòbia.

Un llibre de lectura obligatòria, en parlar d'educació i homofòbia, és el de Raquel Platero Méndez i d'Emilio Gomez Ceto, *Herramientas para combatir el bullying homofóbico*. Ed. Talasa. Madrid 2007. Adjuntem una cita de la pàgina 34 on s'exposa què és l'heterosexisme i el seu paral·lelisme amb l'homofòbia i el seu plantejament en l'àmbit educatiu.

La permeabilitat dels valors heterosexistes arriba a les institucions educatives, on el professorat i l'alumnat poden desenvolupar actituds obertament hostils cap a nois i noies que trenquen els models tradicionals de masculinitat i feminitat. En aquest context, es parla de persecució escolar homofòbica o assetjament homofòbic. Aquest consisteix en actes d'agressió físics, psíquics i socials per part de grups d'escolars o docents, que despleguen pautes d'ignorància, rebuig, aïllament i, en casos extrems, assassinat o inducció al suïcidi. Tanmateix aquestes expressions més visibles no són les úniques manifestacions de discriminació. Cal tenir molt en compte el currículum ocult, és a dir: com els materials escolars, els exemples del professorat, etc. al·ludeixen sistemàticament a pautes de comportament heterosexual i a models de gènere tradicionals, on es manifesta la superioritat dels barons sobre les dones. És a dir, s'hi prestem atenció podem entreveure missatges ocults en exemples, biografies, fotos, que constantment parlen del món afectiu heterosexual, ocultant i marginant les experiències i realitats de lesbianes, gais, bisexuals i transsexuals.

Un altre tipus de recurs és l'aparegut en el número 279, de gener de 2007, de T. E. (*Treballadores i Treballadors de l'Ensenyament de CCOO*). Es tracta d'un dossier (tema del mes) dedicat a l'homofòbia als centres escolars "El amor y el sexo no son

de un solo color”. També hi ha un còmic i una pàgina web amb instruccions d'ús: http://www3.feccoo.net/bdigital/muj/20100308_muj/pdf/homofobia%20TE%20279.pdf

El detonant que ha provocat que sortís a la llum el fet de l'assetjament escolar i més concretament de l'assetjament homofòbic ha estat la mort per suïcidi d'un adolescent al País Basc. Avui hi ha l'evidència que més de la meitat dels suïcidis entre la població d'adolescents barons es atribuïble a la discriminació per orientació sexual. El dramatisme d'aquesta realitat va arribant a l'opinió pública i per la seva actualitat destaca l'article d'Alba Payás Puigarnau publicat a *El País*. *Salut* del dissabte 10 de maig de 2008, amb el títol ben explícit de “Antes muerto que gay”.

Els portaveus d'associacions de gais i lesbianes de tot Europa alerten de la situació: «Hem de sensibilitzar la comunitat davant d'una realitat que les famílies, educadors i professionals responsables d'acompanyar aquests joves continuen ignorant. Els adolescents amb orientació homosexual són el primer grup de víctimes d'abusos i agressions a les escoles. Molt sovint pateixen també el rebuig dins de les pròpies famílies. Les institucions públiques no poden negar aquesta realitat. Informes publicats en diferents països europeus confirmen el que estem vivint també a Espanya”, declara Antonio Guirado, secretari general de la Coordinadora Gai-Lesbiana de Catalunya.

Però, com un jove pot arribar a creure que és millor el suïcidi que ser gai? Quan els xavals descarreguen la seva agressivitat a les escoles contra algun dels seus companys, utilitzen la paraula marica acompanyada d'algun cop. En arribar a secundària ja tens clar que si ets gai ets marieta, i això significa que ets diferent o anormal i per tant seràs algú a qui humiliaran o colpejaran. I encara que la majoria dels nois gai aprenen a amagar-se o a passar-ne, el cost de negar la seva pròpia condició té un preu molt alt: comencen a odiar-se a si mateixos.

Davant d'aquesta situació, s'han de posar tots els recursos per aconseguir la tolerància zero enfront de la violència sexista i homofòbica fins a fer-la impensable.

LGTB I FORMACIÓ DEL PROFESSORAT

La insistència en la formació inicial i continuada del professorat en coeducació i LGTB és necessària perquè en aquest col·lectiu recau directament la responsabilitat, malgrat que sigui compartida amb les famílies i els mitjans de comunicació.

Aquesta formació cal que vagi acompanyada d'informació i de recursos que permetin i facilitin, per una banda, la presentació normalitzada de la realitat LGTB, però sobretot la detecció i la identificació de situacions de risc o d'existència de discriminació i violència homofòbica.

El compromís social i institucional de comunicar i intervenir en els casos detectats de violència homofòbica afecta tota la ciutadania, però especialment les persones professionals de l'educació, de la salut i dels serveis socials. Aquestes persones han d'intervenir obligatòriament quan tinguin coneixement d'una situació de risc o d'una evidència fonamentada de discriminació i violència homofòbica, d'acord amb els protocols específics (cal elaborar-los) i en coordinació amb totes les instàncies implicades.

Aquesta intervenció és la pròpia com a professionals de l'educació i s'entén sens perjudici del deure de comunicar els fets als cossos i forces de seguretat o al ministeri fiscal.

El Govern de la Generalitat ha de garantir la formació capacitadora de totes les persones professionals que treballen en la prevenció, detecció, atenció, assistència, recuperació i reparació de la violència masclista i homofòbica.

Es podria diferenciar un nivell de formació bàsica, adreçat als professionals que intervenen indirectament en processos de discriminació i violència i un nivell de formació capacitadora, dirigit només a les persones professionals que hi intervenen directament. Aquest nivell ha de definir i determinar tractaments específics per als diferents col·lectius de persones LGTB i per als diversos tipus de violència.

En principi, el personal docent ha d'intervenir sobretot en la prevenció i en la detecció, malgrat que és possible que sigui necessària la seva col·laboració en tot el procés d'atenció i recuperació.

Tal com s'ha dit, concretament, el Departament d'Educació ha de facilitar la formació i capacitació específica i permanent de les persones professionals de l'educació en coeducació i concretament en aspectes relatius a la violència homofòbica i a l'exercici dels drets de les persones LGTB. Cal que aquests elements formin part de la formació inicial del professorat i de manera recurrent formin part de la formació permanent del personal docent. Pel que fa a la formació inicial, és important recordar que és tasca de les universitats. La formació contínua implica altres instàncies com els col·legis professionals, els moviments de renovació pedagògica, les organitzacions sindicals i empresarials (escoles privades concertades), així com les administracions públiques competents (municipis en consorci amb la Generalitat), que han d'assegurar que aquesta formació i capacitació específica s'incorpori en els seus programes de formació.

En resum, s'ha de fomentar que les persones professionals de l'educació tinguin una formació específica en matèria d'anàlisi i interpretació de les construccions culturals que naturalitzen l'ús de la violència i concretament, de la violència masclista i homofòbica. Així mateix, se'ls han de facilitar les eines metodològiques d'actuació davant situacions concretes de violència homofòbica.

La tasca de la inspecció és molt important i cal promoure la formació específica de capacitació dels inspectors i inspectores dels processos relacionats amb la discriminació i violència homofòbica als centres escolars.

Actualment la pràctica reflexiva és el "mètode" que està més valorat al Departament d'Educació i que sembla que pot donar més bons resultats en la formació permanent del professorat, perquè parteix de l'experiència personal i la contrasta amb la de la comunitat d'iguals i amb la teoria per reconduir el procés i recomençar. Es pot consultar el núm. 379 de *Cuadernos de Pedagogía* de maig de 2008 que tracta llargament de la formació permanent del professorat des d'aquesta perspectiva. Aquesta manera de formar-se també s'ha començat a aplicar a qüestions transversals com són la tutoria i la coeducació i caldrà veure "com funciona" i si la conscienciació i sensibilització sobre la realitat LGTB troba també el seu temps i espai en aquesta formació.

A altres nivells de formació, l'enfocament socioafectiu, basat en l'empatia i, per tant, en el fet de posar-se en el lloc de l'altra persona, és el que ha resultat més efectiu i "afectiu" per reconèixer i respectar el col·lectiu LGTB a l'àmbit escolar.

La pel·lícula "*It's Elementary*" de Debra Chasnoff i Helen S. Cohen, traduïda a casa nostra com a "*És fonamental*" (Fundació Jaume Bofill i Casal Lambda, Barcelona)

és un recurs molt útil per introduir la realitat LGTB als centres escolars. Atès que la proposta és agosarada, les autores donen moltes indicacions i consells que cal tenir en compte quan es planifiqui la projecció de la pel·lícula davant el professorat, d'autoritats escolars o de pares i mares. Fins i tot apunten les preguntes que poden sorgir en el debat i les possibles respostes. Expressen les raons pel les quals s'han de tractar temes homosexuals amb les criatures, s'anima i encoratja el professorat a fer intervencions en aquest sentit i s'aporten cinc exemples de bones pràctiques molt interessants.

Un problema que s'ha plantejat en aquests últims temps és el de l'objecció de consciència de professionals quan es tracten aquests temes. Cal insistir i argumentar que es tracta de drets humans i que no té sentit al·legar objecció de consciència, però ja hem vist l'estat de la qüestió en parlar de l'Educació per a la Ciutadania.

S'adjunta, a continuació, la segona part, referent a l'actuació del professorat, d'un document "model" pel que fa a la presència LGTB als centres escolars que són les *Recomendaciones: por una escuela más justa*, que la Federació d'Ensenyament de CCOO en col·laboració amb COGAM té penjades de manera provisional a la seva pàgina web.

Consells educatius específics per a docents

Consideracions prèvies:

. Educar en el respecte a la diversitat afectivosexual és tasca de tot el cos docent.

. Evocar l'homosexualitat a l'escola no implica ser un/a mateix/a homosexual.

. Quan es vol integrar la qüestió de l'homosexualitat a les classes, s'ha de ser conscient de les pròpies pors i dels estereotips que modelen la nostra conducta i forma de veure les coses. Com més et coneguis a tu mateix/a i als teus valors, més útil resultaràs per als teus estudiants.

. Si et resulta difícil ser comprensiu/iva i obert/a, o tems sofrir un possible contagi de l'estigma que comporta l'homosexualitat, sol·licita ajuda a un col·lega, a un professional, o contacta amb alguna associació LGTB.

. Si trobes dificultats a parlar d'aquest tema en públic, acudeix a alguna de les sessions de formació que et permeti treballar els teus propis prejudicis, valors i tabús, així com les implicacions educatives, ciutadanes i personals que comporta el teu lloc de treball.

A classe:

. No obviïs l'interès dels teus estudiants cap a qüestions relatives a la sexualitat fins i tot durant les classes que no s'hi presten, ja que la sexualitat es troba molt present en la mentalitat dels joves, especialment a partir dels 14 anys.

. No pressuposis l'heterosexualitat dels teus estudiants; has d'estar obert a la idea que cada alumne/a pugui ser o descobrir-se heterosexual, bisexual o homosexual, o, senzillament, que tingui dubtes sobre això.

. No pressuposis tampoc que els teus alumnes nois i noies formen part d'una família heteroparental. No oblidis que molts dels estudiants poden cohabitar amb tutors. Enfoca els dies del pare i de la mare com a dies de reflexió sobre una figura masculina i una de femenina, respectivament.

. Intenta utilitzar termes neutres que afavoreixin una major acceptació de la diversitat afectivosexual. Utilitza, per exemple, la paraula "parella" en lloc de "nòvio/a" o "xicot/a" i pregunta si un estudiant "surt amb algú" i no si "té nòvio o nòvia".

. Empra un llenguatge no sexista. La dominació d'un sexe per l'altre comença també en les pràctiques lingüístiques que vehiculen normes i comportaments discriminatoris. Estar atents a l'ús que fem de la llengua és també una forma de fer evolucionar implícitament les mentalitats.

. Respon immediatament als comentaris i burles homòfobes fetes pels estudiants o pel personal del centre, de manera que les alumnes i alumnes LGTB se sentin protegits. Recorda que el teu silenci indica que estàs d'acord amb aquell comportament i actituds.

. No és necessari conèixer l'orientació sexual dels teus alumnes per afirmar que certs propòsits són discriminatoris. Actua també quan les burles no vagin dirigides a persones concretes.

. Demuestra simpatia i comprensió a l'hora d'intervenir davant de comportaments homòfobs. Pregunta als teus alumnes si saben què signifiquen realment aquests insults i compara'ls amb termes despectius que vagin dirigits a altres minories: immigrants, ancians i fins i tot joves (certs adults els menyspreen perquè pensen que no serveixen per a res o perquè, al seu entendre, la cultura juvenil és estúpida).

. Inclou en les teves classes un treball d'identificació dels estereotips culturals que concerneixen l'orientació sexual.

. Presta especial atenció als estudiants immigrants (i als seus familiars) que poden arribar a l'aula amb la càrrega d'homofòbia pròpia dels seus països d'origen.

. Pensa a incloure l'homosexualitat en les teves classes, sense recórrer a lliçons específiques, sinó a través de tot el currículum: història, literatura, art, ciència, religió, etc.

. Recorda que tots els estudiants necessiten models positius d'homosexuals a fi de reconèixer-se positivament gais o lesbianes o a fi d'acceptar-los com a veïns o veïnes, col·legues, professors o professores, amics o amigues, pares o mares o futurs fills i/o filles.

. No ignoris les contribucions dels homosexuals a la construcció de la societat ni les formes en les quals l'orientació sexual o l'homofòbia poden haver afectat o influït en una obra artística o la vida d'un personatge històric.

. Ofereix al teu alumnat un recorregut històric per les opressions homòfobes (triangle rosa, origen de la paraula "faggot" en anglès, Stonewall...) en la seva relació amb altres fòbies (racisme, sexisme, xenofòbia...): el rebuig del que és diferent és universal.

. Recorda als teus alumnes que l'homosexualitat continua sent penalitzada en alguns països del món i parla'ls de la resolució de l'OMS, dels canvis legislatius a Espanya i de les recomanacions de la Unió Europea en matèria de reconeixement de llibertats i igualtat legal.

. Si abordes la qüestió de l'homosexualitat a classe, no oblidis mostrar-los una llista de llocs i números de telèfon d'assessorament perquè els estudiants que ho desitgin puguin copiar discretament aquestes coordenades.

. Convida adults obertament gais, lesbianes o bisexuals a les teves classes o el claustre de professors per participar en un projecte educatiu.

Davant un alumne LGTB:

. Intenta recolzar l'estudiant lesbiana o l'estudiant gai que està vivint el procés de reconèixer-se en la seva diferència. Pensa que pot sentir-se estressat i que això pot afectar el seu rendiment acadèmic. Ofereix-li el teu suport i mostra-li reconeixement i respecte. Descobrir que s'és gai o lesbiana comporta sovint un sentiment de pèrdua i d'aïllament en l'estudiant.

. No pressuposis que l'estudiant està passant una fase ni que es tracta d'una elecció.

. Informa't convenientment per saber derivar el jove cap a altres professionals: orientadors, psicòlegs, treballadors socials, etc.

. Respecta la confidencialitat i sol·licita autorització als alumnes abans de compartir amb terceres persones la informació que t'hagin donat. No comuniquis a l'atzar dades sobre un estudiant a altres membres del personal. L'estudiant elegeix confiar en tu, no en els altres.

. Parla amb teu alumne/a sobre els riscos d'una eventual sortida de l'armari. Sigues realista i no animis els teus estudiants a mostrar-se obertament com són sense saber abans el seu grau d'autoestima així com el nivell de respecte i tolerància de la societat que els envolta.

. Pregunta als teus estudiants LGTB sobre les seves pors i les seves esperances de futur. Aprèn a parlar de la situació social dels homosexuals i dels seus problemes.

. Tingues preparat un dossier informatiu sobre realitat LGTB i una llista actualitzada de recursos disponibles a la teva ciutat. Truca d'en tant en tant

als números de telèfon que donis als teus estudiants per assegurar-te que continuen sent vàlids i ofereixen un servei seriós. Planteja'ls les preguntes que un estudiant podria plantejar. Visita també els llocs a què els remetràs a fi de poder indicar-los què poden esperar d'aquests llocs, a qui s'hi trobaran allà, com serà el lloc, com arribar-hi, les hores d'obertura..., etc.

Al centre:

. Inclou també qüestions homosexuals i bisexuals per als estudiants i el personal del centre a les publicacions de l'escola.

. Sol·licita a la biblioteca del centre la compra de llibres (novel·la, poesia, teatre...) i pel·lícules de ficció que ofereixin referents positius d'homosexualitat, bisexualitat i transsexualitat.

. Als tallers de salut sexual que puguin dur-se a terme al teu centre de treball, no presumeixis l'heterosexualitat dels adolescents i aborda les pràctiques sexuals entre persones del mateix sexe.

. Integra l'homosexualitat i la bisexualitat a les diferents activitats que es desenvolupin en el teu centre. L'homosexualitat ha de ser vista com una altra manera de vida normal, viable i, presentada d'aquesta manera, integrada en una base quotidiana i no separada en una discussió específica.

. Tingues alguna cosa al teu despatx o a l'aula que esmenti el reconeixement de les relacions LGTB. Retalla, per exemple, un article de diari o una revista i penja'l al plafó, tingues fullets disponibles per als alumnes, etc.

En parlar d'homosexualitat:

. Recorda que tota orientació és conflictiva i planteja problemes.

. No presents com a model (d'identificació o presentació) el que de fet és una caricatura de l'homosexualitat.

. No et centris únicament en la qüestió sexual.

. No oposis de forma estèril els termes normal/anormal i contra natura. Cada societat constitueix la seva norma i seu no-norma.

. No tractis sense discerniment les hipòtesis sobre els orígens de l'homosexualitat innata o adquirida. La ciència no ha aconseguit provar res sobre això.

. No presents l'homosexualitat com la millor de les sexualitats ni reverteixis l'heterosexisme en homosexisme.

. En relació amb la discussió sobre l'adopció per part de famílies homoparentals, tingues present que els nens i adolescents adoptats també poden ser homosexuals, bisexuals o transsexuals. Per això, és també important formar els adoptants en aquest sentit.

La preocupació per la formació del personal docent es comprèn que sigui present també a altres països. A continuació presentem una iniciativa de l'organització francesa *Homo Edu* que consisteix, per motivar, en una espècie d'"avaluació prèvia" per al professorat que vol accedir a la formació específica LGTB.

TEST: respon aquestes preguntes abans de començar la formació específica!!

Saps quan el Senat francès va enllestir un projecte de llei preveient la supressió de tota discriminació vers les persones homosexuals?

Quin és la situació de la joventut homosexual als Estats Units? Quin és el percentatge de joves gais que ha pensat a posar fi als seus dies? Quins són els llocs del planeta on els gais i les lesbianes són els més perseguits?

Qui ha escrit "Je ne suis pas une fille à papa" (No sóc una filla de papà)? L'amour en chassettes (l'amor en mitjons) és el títol d'una novel·la juvenil gai o una nova tendència amorosa homosexual?

INFORMA'T

Un llibre i un opuscle que introdueixen la qüestió de la formació dels professors sobre l'homosexualitat i l'homofòbia a l'escola:

CLAUZAR, Philippe: Conversations sur l'hom(phobie). L'éducation comme rempart contre l'exclusion. Éditions L'Harmattan, 2002 [Prefaci de Louis Georges Tin]

Le manifeste d'Aglaé (opuscle). Març 1999

L'homosexualité au tableau (inèdit)

I, a més:

El lloc web www.homoedu.com

La maleta pedagògica en línia "Le magazine du respect pour tous".

LGTB A L'EDUCACIÓ NO REGLADA I AL LLEURE

Cal tenir presents les competències institucionals sobre l'educació no formal/no reglada. La vigent Llei d'Educació inclou l'educació en el lleure i és totalment necessari perquè actualment als centres escolars cada vegada hi ha més espais i temps (patis, menjadors, hores d'activitats extraescolars) on les criatures estan sota la tutela d'altres professionals que també han d'estar informats i formats sobre la realitat LGTB. Pel que fa a la presència en els centres escolars d'aquests altres professionals, està clar que tot el que s'ha dit sobre la formació i la capacitació cal fer-ho extensiu a tots aquests col·lectius diversos que intervenen o poden intervenir en la vida quotidiana dels centres: infermeria, psicologia, pedagogia, logopèdia, monitoratge, assistència social, mediació cultural...

La Generalitat té competències per incidir sobre tots aquests serveis educatius tant pel que fa a les seves intervencions dins dels centres escolars com a les activitats extraescolars complementàries o de lleure.

El col·lectiu Inclou: gais i lesbianes en l'educació oferirà informació als monitors de 122 centres d'oci i casals infantils perquè sàpiguen com afrontar adequadament la realitat homosexual. L'associació ha firmat un conveni de treball conjunt amb les entitats Esplac i Acció Escolta de Catalunya. El conveni vol que els joves que hagin d'assumir la seva homosexualitat no visquin aquesta situació en solitari, sinó que tinguin el suport dels monitors del seu casal o esplai, segons el president d'Inclou, Víctor Escarré. La informació que es transmetrà als monitors va en el sentit d'ensenyar-los a transmetre als infants que existeix l'homosexualitat i perquè prenguin consciència d'aquest fet. (Barcelona, 28 de juny 2004)

Com en el cas de la notícia que acabem de citar, ja fa un cert temps que la comunitat LGTB procura oferir recursos pel que fa al lleure. S'ha de tenir en compte el plantejament que en aquest sentit fa la *Guía para trabajar en el tiempo libre la diversidad de orientación sexual* (Madrid: Consejo de la Juventud de España, 2001). D'aquest llibre, n'és especialment interessant el capítol 5 que tracta de casos pràctics i maneres d'actuar en situacions concretes perquè insisteix que cada cas és cada cas i subratlla la trampa que suposa simplificar "les solucions".

Un últim detall, els exemples no eren perfectes i nosaltres tampoc. Per molt que el tinguem clar i per molta coherència que busquem, sempre queda la possibilitat de l'error. Un mal dia, una interpretació inadequada, una explicació insuficient o un gest inoportú.

Precisament per això, és bo saber que si els errors poden presentar-se, els errors poden corregir-se.(...) Dita sigui de nou, “aquest model imperfecte” és més educatiu que el de l’educador o educadora que mai no s’equivoca i si ho fa, no ho vol reconèixer, dissimula o fingeix. (p. 70)

Un problema afegit: el món dels jocs, dels videojocs concretament, introdueix també el *bullying*. La veritat és que aquesta presència comercial i als mitjans obliga a estar en guàrdia i que les famílies, esplais i escoles contrarestin i donin recursos perquè, amb esperit crític, les criatures, adolescents i joves puguin fer-ne el control.

Com a exemple d’aquest tipus de joc, una cita de l’anàlisi del joc *Bully: Scholarship Edition* que acaba de sortir al mercat, feta per Juan García Garrido en un article a *Metro* (dimecres 23 d’abril del 2008) titulat “Cuando el pardillo toma el mando. *Bully: Scholarship Edition* también tiene mala uva.”

No és per a nens per molt que hi surti un internat. Tampoc no és un joc de naturalesa violenta, encara que Grand Theft Auto sigui el seu germà espiritual. Però que morbós intentar ser l’amo del col·le quan potser tu eres un passerell... I si ja eres un pocavergonya, tornar a recordar-ho...

En aquest context s’entén que enguany la Fundació Catalana de l’Esplai faci la seva campanya d’estiu amb l’eslògan “Play o esplai”?

... la Fundació, de la qual depenen 110 centres d’esplai, proposa fer una reflexió al voltant del “temps que els fills passen sols davant de la pantalla” (televisor, ordinador, videoconsola, mòbil...) i el que passen “jugant i fent esport en companyia d’altres, gaudint de la natura o participant de la lectura i el joc en família. (Avui, 10 maig 2008)

LGTB, FAMÍLIES I EDUCACIÓ

Les famílies formen part de la comunitat educativa, però preexisteixen a aquesta, són la primera cèl·lula de socialització de les criatures i per això cal buscar aliances entre totes dues i veure de quina manera es treballa la diversitat sexual a casa i a l'escola. L'acceptació i l'estimació de la família, de l'entorn immediat, és essencial per a un desenvolupament harmònic de les persones LGTB.

L'article d'Alba Payás Puigarnau publicat a *El País*. Salut del dissabte 10 de maig del 2008, amb el títol ben explícit "Antes muerto que gay", posa l'èmfasi en les famílies pel que fa a l'autoestima i benestar del jovent homosexual.

Per això és tan important la família, com diu Ester Nolla, responsable de l'Associació de Pares i Mares de Gais i Lesbianes de Barcelona:

Lluitem pels mateixos drets que els heterosexuales precisament perquè creiem en la família. Ara sembla que la gent ho accepta, perquè tothom té un amic o un conegut gai, però no n'hi ha prou. Cal fer molt més treball sobre valors i prejudicis. La família ha de protegir aquests adolescents nois i noies, ajudar-los en la seva recerca d'identitat sexual i promoure una normalització perquè puguin després mostrar-se socialment amb orgull i dignitat. Sense el suport de la família això no és possible. La família és el lloc on es transmeten els valors i també els prejudicis basats en la ignorància. Els rituals homofòbics a les famílies comencen quan es donen per fets els estereotips de gènere.

Sobre el treball amb famílies, és una sort comptar amb AMPGIL (Associació de Mares i Pares de Gais i Lesbianes) que, per exemple en el *Vè Seminari la família: nucli d'amor, de comprensió i d'acompanyament*, van treballar "La visibilitat afectiva a l'adolescència". En les conclusions publicades deien, entre altres coses:

Denunciem de manera clara i decidida l'assetjament homofòbic, és a dir: l'assetjament als nostres fills i filles a les escoles i als instituts, i demanem un protocol específic per abordar i tallar de soca-rel aquesta xacra del sistema educatiu.

Enfront de les famílies conscients, responsables i acollidores es poden trobar altres famílies molt poc respectuoses amb les persones LGTB i fins i tot nefastes per als seus fills i filles gais i lesbianes. Aleshores la relació d'aquestes famílies amb l'escola que pretén avançar en el reconeixement dels drets de les persones LGTB és molt conflictiu. Un exemple és el de la notícia següent:

Dues famílies han presentat una demanda contra el municipi de Lexington, a l'estat nord-americà de Massachussets, i contra el seu sistema públic d'educació, després que un professor va llegir un conte d'amor homosexual en una classe d'uns vint nens d'uns set anys d'edat. El conte que va llegir el professor es titula Rei i rei i explica la història d'amor entre un príncep i el seu nòvio. Les dues famílies al·leguen que l'escola «ha començat un procés per adoctrinar intencionadament els nens per afirmar que la noció d'homosexualitat és normal». Els pares també al·leguen que ha violat una llei de 1996 que obliga les escoles a notificar amb antel·lació als pares el contingut de les classes d'educació sexual. (notícia de l'abril del 2008)

L'altra qüestió que cal tenir en compte és la presència a l'escola de criatures de famílies de parelles lesbianes i gais. Per una banda, cal que aquestes criatures visquin a l'escola la normalitat del fet LGTB com el viuen a casa i, per una altra, cal que totes les criatures siguin educades en la pluralitat i diversitat de tipus de famílies.

Les famílies de parelles lesbianes i gais són encara molt poc visibles; d'aquí la tasca reivindicativa que suposa fer trobades com la que es va celebrar a Tarragona el cap de setmana del primer de maig del 2008.

Segons José Ignacio Díaz Carvajal:

L'experiència de la Trobada de Famílies Lesbianes i Gais que es va esdevenir a Tarragona, organitzada per la FLG, de l'1 al 4 de maig passats, ha estat extraordinària. Mai no ens havíem reunit a Espanya tantes famílies homoparentals amb els seus fills.

Ja en la trobada de Santander, del 19 al 21 d'octubre de 2007, organitzada per Alega i la FELGTB, ens vam ajuntar al voltant de 80 persones. En aquesta ocasió hem estat més de 300.

Queden moltes coses per aconseguir: aspectes legals, com el del registre

en comú dels fills, o la lluita contra el rebuig de l'entorn. O que els nens es considerin excepcionals perquè no coneixen altres nens com ells. D'aquí la importància d'aquests encontres o de la creació de grups locals d'adolescents en aquestes circumstàncies.

Hi ha una necessitat de formar professionals, afavorint l'eliminació dels seus prejudicis, i perquè prenguin consciència de la diversitat familiar existent. Que l'escola sigui una finestra perquè altres nens coneguin les nostres realitats.

Amb l'augment de la visibilitat de les moltes famílies que ja hi ha, i de les que es vagin creant, hi haurà més models i es coneixeran millor socialment, la qual cosa disminuirà el rebuig social i l'autorebuig de les nostres famílies. En xifres aproximades, predominen són famílies homomaternals (80%) davant les homopaternals (20%).

Tenir fills comporta haver de sortir de l'armari davant d'ells, davant de la societat que ens envolta, davant del col·legi, i curiosament les famílies homoparentals acaben convertint-se sense pretendre-ho en veritables activistes de la causa LGTB i punta de llança de transformació social. Haver de defensar els nostres nens del possible rebuig social per haver estat criats en les nostres famílies implica intervenir en diferents àmbits: la família extensa, el col·legi, clubs... Implica lluitar per aconseguir que tinguin els mateixos drets que els altres infants, en una societat homòfoba. I aquest és el nostre repte: aconseguir una societat més diversa i millor.

Hi ha un material molt interessant per tractar la diversitat familiar que és la pel·lícula "That's a Family", de Debra Chasnoff i Helen S. Cohen, traduïda a casa nostra com a "Famílies" (Serveis de Cultura Popular, Fundació Jaume Bofill, Barcelona) i més actual encara un documental realitzat per Ana Boluda, "Queer Spawn", rodat als EUA, on diversos nois i noies i les seves famílies comenten com és la seva vida i hi surten escenes de la trobada anual de famílies a Provincetown, Massachussets.

Una altra qüestió que genera grans prejudicis i discussions en el context familiar és si les criatures que viuen en famílies homoparentals tenen algun problema especial per aquest motiu. S'ha fet un treball de recerca en profunditat en aquest sentit segons el qual no hi ha grans diferències entre les criatures educades en aquestes famílies i la població en general, llevat potser que els fills i filles de parelles homoparentals són més oberts i obertes, més tolerants, i que en aquestes famílies es rep un aprenentatge de rols de gènere més igualitari.

El document de referència és l'estudi "*Dinàmicas familiares, organización de la vida cotidiana y desarrollo infantil y adolescente en familias homoparentales*", portat a terme per María del Mar González del Departament de Psicologia Evolutiva i de l'Educació de la Universitat de Sevilla amb tot el seu equip de recerca, i finançat per l'Oficina del Defensor del Menor de la comunitat autònoma de Madrid i la Conselleria de Relacions Institucionals de la Junta d'Andalusia.

Els aspectes d'aquesta recerca més vinculats a LGTB en l'àmbit educatiu són els principis i valors educatius de pares i mares gais i lesbianes i els seus estils educatius. Després, pel que fa als fills i filles, hi ha abundant informació sobre la vida quotidiana i el desenvolupament i ajustament psicològic de les noies i nois que viuen amb mares lesbianes o pares gais. La competència acadèmica i la competència social també hi és analitzada, així com les seves idees respecte a la diversitat social, l'autoestima, els rols de gènere i l'ajustament emocional i conductual, i la integració i acceptació social d'aquestes nenes i nens i noies i nois.

LGTB I NOVES MASCULINITATS

Actualment cal tenir molt presents els treballs sobre noves masculinitats, que busquen la pluralitat enfront de la masculinitat hegemònica construïda a partir de la misogínia i l'homofòbia. Es tracta de “trençar” l'estereotip de gènere i oferir més possibilitats i més diversificades de realització personal, en aquest cas per als nens i nois. Ja s'ha dit que aquests aspectes de la formació integral de les criatures haurien d'ocupar un lloc privilegiat en l'educació. Ara que cada vegada agafa més protagonisme en les situacions d'ensenyament-aprenentatge tot el que fa referència a la intel·ligència emocional, a l'autoestima, a la prevenció de la violència, a la igualtat d'oportunitats, a la mediació i a la gestió de conflictes, obrir el ventall de les masculinitats ajudaria moltíssim. La coeducació, també com a canvi de “paradigma”, ajuda a buscar i trobar respostes a aquestes inquietuds i problemes.

El testimoni del professor de secundària Juanjo Compairé és molt eloqüent. En el seu article “Però... què en fem dels alumnes i dels professors” diu:

Pot ser que m'equivoqui, però observo que la major part d'estudis sobre coeducació i gènere són vistos com si estiguessin adreçats sobretot a dones. La meua ja llarga experiència en el tema em diu que a les reunions sobre aquests temes hi van sobretot professores. Per posar-ne un exemple actual: al Programa de Coeducació (dintre dels programes d'innovació educativa), del qual formo part en representació del meu centre, amb altres 40 responsables de centres, només 6 representants són professors i la resta són dones docents. És com si des del professorat es veiés aquest tema com a estrictament femení. L'altre dia a la sala de professorat un company (sensible socialment en altres temes) em comentava de broma (però es tractava d'una d'aquelles bromes que ho són només a mitges) que tot això eren «mariconades»(!).

S'ha de reconèixer que, amb més o menys èmfasi, la comunitat gai ha treballat en el sentit de trençar els estereotips de gènere i ha qüestionat el patriarcat i la masculinitat hegemònica. És significatiu que la secció catalana de l'Associació d'Homages per a la Igualtat de Gènere (AHIGE Catalunya) faci algunes de les seves convocatòries a l'aixopluc del casal Lambda (c. Verdguer i Callís, 10, de Barcelona).

En l'àmbit educatiu preocupa molt la majoritària presència femenina entre el professorat. El treball de cura de les persones, com és el de l'ensenyament, sobretot en les seves primeres etapes d'infantil i primària, es veu com una opció femenina

estereotipada que recau sobre les dones perquè tradicionalment han tingut cura de les criatures i així continua sent quan aquesta dedicació es professionalitza.

Per una banda, certament el treball de cura no ha estat valorat en la nostra societat i els homes se n'han mantingut apartats, també per por de ser considerats "femenins" si feien aquestes feines. Si es parla de noves masculinitats i de diferents maneres de ser home sense estereotips, si es fa una formació escolar en aquest sentit, segur que es resoldran de cop conflictes que porten i comporten molt desgast tant psíquic personal com de relació interpersonal a la llar, per dificultats en la conciliació del treball domèstic i de cura.

Per fer aquesta formació en noves masculinitats cal que hi hagi mestres i professors que puguin servir de models en aquest sentit. Però també cal apuntar cap a una altra por: la por dels homes a tenir cura de criatures. És interessant en aquest sentit repassar el llibre de Jytte Juul Jensen *Els homes com a educadors en l'educació infantil i el lleure. Un document de treball* (Barcelona: col. Temes d'Infància, 32, Associació de Mestres Rosa Sensat, 1999), pàg. 37-40.

Un dels arguments en contra que es contractin homes als centres es fonamenta en el temor que els homes abusin sexualment dels infants. Aquest argument té un pes especial al Regne Unit; per contra, no es considera en absolut en els debats oberts a Dinamarca.

(...)

Als homes, els ha de resultar extremament incòmode treballar en aquesta atmosfera de sospita constant i amb un debat públic que se centra en la sexualitat dels homes, cosa que no passa mai en el cas de les dones. I també es parla de la sexualitat dels homes quan s'afirma que molts educadors són homosexuals, cosa que tampoc no es diu de les dones.

Per què no serveix de res amagar el cap sota l'ala, encara que només sigui de passada sembla important tenir present aquestes «opinions» socials que, a més a més, repercuteixen en la presència de persones LGTB als centres escolars.

Daniel Gabarró és pioner en el plantejament de les noves masculinitats. El seu punt de vista es pot consultar a <http://www.danielgabarro.cat>, on podeu llegir l'article "En defensa de polítiques de gènere per a homes. Contra el sexisme, l'homofòbia i la transfòbia: persones per la diversitat" (2005).

Amb aquest escrit voldria donar a conèixer el preu que el sexisme fa pagar als homes pel simple fet de ser homes. Cal que arribem a una conclusió evident: tant els homes com les dones som víctimes del sexisme.

Vull remarcar, per altra banda, que la lluita contra l'homofòbia i la transfòbia exigeix un canvi en la manera com els homes construïm la nostra masculinitat des dels postulats sexistes.

(...)

És imprescindible que totes les agendes polítiques del país incloguin polítiques dirigides a refer la imatge de la masculinitat si volem abordar una de les causes claus de l'homofòbia i la transfòbia.

Cal fer entendre a tothom, però en especial als poders públics i als líders d'opinió, que la forma com sovint es construeix la identitat masculina tradicional genera, necessàriament, greus problemes com l'homofòbia i la transfòbia, però també problemes com la violència, les bandes juvenils, l'elevat fracàs escolar, l'elevada sinistralitat de trànsit, l'abús de drogues i un llarg etcètera.

MULTI-INTER-CULTURALITAT I POLI-SEXUALITAT

És molt important el tema de la diversitat cultural pel que fa al tractament, acceptació i valoració de les persones LGTB. I s'entén que vagi íntimament relacionat amb les famílies de les criatures. Sobre aquest tema, a casa nostra hi ha poca informació i caldrà consultar aportacions estrangeres sobre interculturalitat i gènere i emigració i gènere per veure quines aportacions fan a l'àmbit educatiu.

Daniel Gabarró, en el seu article ja citat, vincula la masculinitat i la immigració i la diversitat cultural de manera molt clara i suggerent per poder començar a actuar als centres escolars.

Però en un moment d'elevada immigració i amb una concentració de molts nens, adolescents i joves d'altres cultures cal abordar la construcció de la masculinitat tenint present també la multiculturalitat. (...)

Mentre per als xinesos el concepte honor i respecte als adults està al bell mig de la seva imatge de masculinitat (amb els problemes que implica de supeditació a la pressió social, per exemple); per a altres comunitats els adolescents han de demostrar la seva heterosexualitat (sovint amb conductes agressives contra qui considerin homosexual o contra les noies) i la seva potència sexual com a mostra d'adulthood (amb els conflictes que això significa davant de valors que es considerin com a no masculins: sensibilitat, escolta, cooperació...). (...)

Aquí podem trobar un nexa entre immigració, construcció de la masculinitat i integració. Despreciant l'aportació de la visió de gènere, difícilment ens en sortirem: cal oferir a cadascun d'aquests grups ètnics i culturals un camí propi que els reconegui i que parteixi de la seva realitat, però que els dugui a construir una identitat masculina emancipadora i socialment no conflictiva.

Per tant, en l'aportació del gènere trobem una clau important per comprendre i modificar la conducta de molts joves avui dia problemàtics. No és una casualitat que molts joves s'agrupin en col·lectius del mateix origen cultural. Obeeix a la necessitat de trobar un grup d'iguals que comparteixin la mateixa visió de la conquesta de l'adulthood per tal de tenir un feedback que els reafirmi en el seu procés de creixement d'adolescents a homes.

Sense un treball de reconstrucció de la masculinitat, no podrem trencar aquesta tendència al gueto per orígens culturals. Cal, però, oferir-los un model de masculinitat alternatiu i compatible amb el model cultural d'on vénen. Això, però, no es produirà espontàniament. Cal un treball immediat i urgent des de les administracions públiques i el teixit associatiu del nostre país que inclogui, dintre dels diferents ítems a valorar, la perspectiva de gènere com a eix fonamental.

Que hi ha o que pot haver-hi conflicte entre la realitat LGTB i les diferents tradicions culturals es veu en notícies com aquesta del mes d'abril del 2008:

Dues escoles de Bristol (Regne Unit) s'han vist obligades a retirar dos contes infantils amb contingut homosexual que s'havien d'utilitzar amb els alumnes per evitar la discriminació homosexual, després de les queixes de pares d'alumnes musulmans, segons informa el Daily Mail. Les historietes porten per títol "King and King" –un príncep s'enamora d'un altre príncep, després de rebutjar tres princeses- i "And Tango Makes Three" –on un pingüí s'enamora d'un altre en un zoo de Nova York. Els contes s'havien d'utilitzar amb nens de cinc anys, seguint les noves lleis britàniques antidiscriminació. En declaracions al Daily Mail, Farooq Siddique, de la Societat Cultural Musulmana de Bristol, diu que «el principal argument és que no s'ha consultat els pares. Les escoles no han volgut parlar d'això amb els pares i han actuat autoritàriament». Siddique admet que «l'Islam no accepta les relacions homosexuals, però tampoc el cristianisme».

L'article "A Dutch Concert: sexual education in multicultural schools", de Gert Hekma (*Gay & Lesbian Studies*, University of Amsterdam), és molt important i interessant, perquè dóna molta informació de com als Països Baixos ja ha començat el debat sobre com acarar l'educació sexual en una societat multicultural. En aquest article l'atenció es centra en els principals antagonistes del debat: els homosexuals que volen defensar les seves llibertats que han costat tant de guanyar i alguns grups ètnics que s'oposen a a l'homosexualitat i a parlar de sexe en públic. Evidentment hi ha una coincidència entre els grups musulmans turcs i marroquins, que sovint són els més tradicionals i conservadors en matèria sexual, i els fonamentalistes cristians. A partir de l'any 1997, després d'haver-hi hagut enfrontaments públics, van organitzar-se grups de treball per veure com es podia encarar aquesta situació conflictiva sobretot pel que fa a l'educació sexual a les escoles multiculturals holandeses i es va publicar un document (*Hekma & Doorduijn* 1999) que és la base de l'article en qüestió.

En societats policulturals i multisexuales com són les nostres actualment no és fàcil, però és necessari, que l'escola tingui clar el seu paper de formació integral de les persones.

Avui dia el pas cap a l'emancipació gai i ètnica té resultats ambigus. Mentre els representants de minories ètniques han donat suport a l'emancipació de lesbianes i gais, i el moviment LGTB mai no s'ha oposat explícitament a l'emancipació ètnica, la batalla es desencadena als carrers, a les escoles i a qualsevol altre lloc. Les escoles que han de guiar els infants cap a una societat cívica multicultural i polisexual han de fer més esforços per posar en pràctica l'educació apropiada. Les societats estan esdevenint un patchwork de cultures, i això inclou la diversitat sexual. Les seves institucions legals i culturals hauran de reflectir aquesta diversitat. Ni els blancs ni no-blancs no estan prou preparats per a una pluralitat de formes culturals i sexuals.

L'article dona informació històrica sobre el posicionament de les diferents cultures respecte de l'homosexualitat i explica com des de l'edat mitjana fins ara hi ha hagut com una inversió en el seu reconeixement i valoració. També aporta com a element de reflexió la contradicció existent entre la societat cada vegada més sexualitzada i el silenci per por davant les doloroses notícies de violacions i assetjaments sexuals a criatures.

L'ansietat irracional que suscita la sexualitat dels infants dificulta una vegada més que hi hagi intimitat de cossos o llenguatge sexual en les relacions de nen i adult. Si els actes i paraules més innocents s'interpreten com a assetjament sexual o desig culpable, hi ha poques possibilitats que els pares o professors trobin incentius a proporcionar educació sexual o a desenvolupar actituds més relaxades. La moda passatgera de la pedofília impedeix una cultura sexual oberta i una discussió lliure sobre educació sexual. En una societat que esdevé més i més sexualitzada i on augmenten els problemes de comunicació intercultural en el terreny eròtic, el silenci fa més perillosa la interacció sociosexual. Els joves s'hauran d'encarar amb problemes cada cop més difícils de superar per esdevenir plenament éssers sexuals, amb gènere, independentment de la trajectòria que hagin escollit, perquè ningú no els encamina cap a l'autorealització.

Veient el plantejament que es fa des d'Holanda, es veu que hi ha molt camí a recórrer i que cal intervenir a les escoles i com més aviat millor.

Un altre grup que a casa nostra és majoritari en la immigració és la gent llatinoamericana i ja es veurà que, des dels EUA, hi ha també iniciatives per fer el tractament de LGTB per a aquests grups de població, sobretot a l'escola.

BIBLIOGRAFIA

- Podrem recuperar els llibres i els papers?
- Potser alguns. Però el corrent és molt ràpid: el riu té pocs recessos i començarà a ploure. Podem intentar-ho demà.
- Te n'adones que ... que he fracassat si perdo aquests llibres?
- Sí – va dir Ansell – Bé, hi ha altres coses a banda dels llibres.

Edgard Morgan FOSTER,
La vida futura.

Alianza Tres. Madrid, 1976, p. 35.

Aquest treball, fet des del camp de l'ensenyament, té dificultats i mancances considerables a aportar la informació bibliogràfica pertinent, ja que aquesta és tasca de documentalistes que s'hauria de fer pròpiament des del camp de les biblioteques, dels arxius i dels centres de recursos. De tota manera, aportarem unes consideracions prèvies i unes mostres de bibliografies sobre les qüestions referents a LGTB i Educació.

Els llibres, les revistes i, en general, la documentació en suport paper continua sent majoritària; per això té sentit continuar parlant de bibliografies. Malgrat el domini cada vegada més potent de “les pantalles”, a l'àmbit escolar els llibres de text mantenen la seva presència a les aules. I pel que fa a la informació i formació LGTB, s'ha de tenir present que el Departament d'Educació ha de supervisar els llibres de text i altres materials curriculars com a part del procés ordinari d'inspecció per tal que siguin coeducatius i no discriminatoris i ha de promoure l'elaboració de materials i recursos adients per tal de garantir els drets fonamentals de les persones LGTB.

Precisament per a l'elaboració dels llibres de text és molt important tenir en compte el document del Departament d'Educació que dóna orientacions a les editorials dins del marc LIC (Llengua, Interculturalitat i Cohesió social).

La preocupació per comptar amb una bibliografia “suficient” del tema LGTB i Educació parteix de l'existència d'una *Bibliografia selectiva de Cultura gai, lèsbica i transsexual*, editada l'any 2007 pel Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya. En aquest recull bibliogràfic citat no hi ha un apartat

dedicat a Educació i, de fet, només el llibre de Susan Talburg i Shi Steinberg, *Pensando queer: sexualidad, cultura y educación* és l'únic que clarament fa al·lusió a l'educació. En el conjunt, la guia d'educació adreçada a joves *Gent com tu? Adolescència i diversitat sexual d'* Inclou: Gais i lesbianes en l'educació –pràcticament l'única– pot passar desapercebuda.

Potser es troben a faltar llibres com el de René Scherer, *La pedagogia pervertida*, perquè fou editat l'any 1983 i ha estat molt temps descatalogat, però resulta que ara s'ha reeditat i és bo rellegir-lo amb la distància del temps passat.

I sembla que també caldria completar, pensant en l'àmbit educatiu i de formació, l'apartat de la narrativa juvenil, i el mateix s'hauria de fer per ampliar la llista dels llibres de ficció infantils.

Per una altra banda, hi ha el bloc de la producció del món acadèmic (tesis i altres recerques) i de divulgació especialitzada de revistes de pedagogia i d'educació que evidentment caldria inventariar fins on fos possible.

Tenint en compte el volum de la informació actual, pot ser útil substituir les llistes bibliogràfiques per les pàgines web que tenen els enllaços pertinents.

També s'ha de dir que actualment han entrat a formar part dels fons de les biblioteques i centres de documentació i recursos, altres materials com els audiovisuals, CD, DVD, etc. la qual cosa encara amplia més el volum d'informació. Aquests materials es citen puntualment en aquest treball i només s'inclouran circumstancialment en les llistes de bibliografia.

La visió és optimista si es pensa que, en els últims anys, la informació sobre educació i LGTB va creixent, però si la comparem a la generada en altres àrees culturals properes encara és limitada. La sort és que, amb l'aixopluc legal i la sensibilització social, hi ha novetats molt interessants que donen resposta a punyents problemes en l'àmbit educatiu. Aquest informe hauria de servir per poder detectar on hi ha les mancances més significatives i així poder plantejar-se posar-hi remei. Aquesta és l'esperança: que el projecte de bibliografia de LGTB i Educació quedi obert i vagi creixent.

Dins l'àmbit de l'educació, d'entrada, es planteja quin tipus de tesaurus es pot fer servir per poder filtrar i recollir la bibliografia existent referent a LGTB per després poder-la presentar de manera articulada.

La hipòtesi de treball inicial ha estat una llista d'ítems que he procurat agrupar en quatre blocs que, en una primera aproximació, han estat els següents:

a) General i transversal

- *Coeducació*
- *Llengua: usos discriminatoris*
- *Tutoria*
- *Educació per a la ciutadania*
- *Diversitat de tradició cultural*
- *Relació amb les famílies*

b) Educació reglada

- *Infantil, Primària, Secundària obligatòria*
- *Batxillerats. Cicles formatius. Universitat*
- *Formació persones adultes*
- *Continguts curriculars*
- *Materials i recursos curriculars*

c) Educació del lleure

- *Esplais*
- *Esports i altres*
- *Contes i lectures*
- *Jocs i joguines*

d) Formació afectivosexual

- *Prevenició de l'abús i la violència en la parella jove*
- *Assetjament homofòbic als centres escolars*

Aquests quatre blocs ja es veu que obeeixen a una agrupació formal força “ortopèdica” i que en la realitat poden donar resultats molt desiguals.

Val la pena fer el contrast i la comparació d'aquesta “divisió” amb altres possibilitats que ja estan en funcionament com el tesaurus que han fet servir a la seva pàgina web les companyes i companys d'Inclou, que tenen ja molt bona feina feta.

<http://www.arsmm.com/centrerecursos/index.html?lg=es> és l'adreça del Centre de Recursos d'Inclou, que és un fons documental de recursos relacionats amb l'educació i la diversitat afectiva i sexual (articles de revista, fitxes de valoració de llibres i pel·lícules, pàgines web), amb un especial interès pel material específic per al treball a l'aula (unitats didàctiques, literatura infantil i juvenil, etc.) de l'homosexualitat

i la transsexualitat. El valor afegit és que cada fitxa porta un senyal que indica de quin tipus de recurs es tracta i, a més a més, hi ha una breu ressenya del contingut. La cerca pot fer-se partir de quatre camps: àmbit educatiu, persones destinatàries, àrea temàtica i paraules clau. El que és més interessant i que, sens dubte, permet “afinar” el sistema proposat és la variable de persones destinatàries i les paraules clau.

- Àmbit educatiu

Autoajuda, Batxillerat, Família, Formació professional, Idiomes, Infantil, Lleure, Primària, Professionals de l'educació, Secundària obligatòria, Tutoria, Universitat.

- Destinataris

Adolescents (12-16), Adolescents (16-18), Infants (0-6), Joves (+18), Monitors de lleure, Nens i nenes (6-12), Pares i mares, Professorat.

- Àrea temàtica

Història, Llengua castellana, Llengua catalana, Lleure, Matemàtiques, Psicologia, Religió, Tutoria.

- Paraules clau

Adolescència, Afectivitat, Agressions, Amor, Autoestima, Bisexual, Coeducació, Currículum, Currículum ocult, Discriminació, Dones, Drets (legislació), Drets humans, Educació sexual, Famílies, Feminisme, Gai, Gènere, Heterosexual, Homofòbia, Identitat de gènere, Infància, Insult, Intersexual, Lesbiana, Llenguatge, Masculinitats, Matrimoni, Media, MTS, Professorat, Relacions interpersonals, Religió, Rol de gènere, Salut, Seguretat a l'escola, Sexisme, Sexualitat, Sida, Sortir de l'armari, Testimonis, Transsexual, Violència, Visibilitat

PÀGINES WEB AMB ENLLAÇOS

Són recomanables una sèrie de pàgines web que gestionen molta informació, part de la qual es refereix concretament a LGTB i educació... i també a joves, famílies... per descomptat no hi són totes: només una mostra per anar "cercant".

Federació d'Associacions Coordinadora Gai-Lesbiana

<http://www.cogailes.org/>

Colectivo de Lesbianas, Gays, Transexuales y Bisexuales de Madrid

<http://www.cogam.org/>

Inclou. Gais i Lesbianes en l'Educació

<http://www.inclou.org/>

Xente Gai Astur

<http://www.xega.org/temporal/>

De fora de l'Estat espanyol, també cal esmentar unes quantes webs que generen molta informació i molt interessant i que poden "inspirar" iniciatives en l'àmbit educatiu, malgrat que els contextos i les realitats semblin més allunyades:

Gay Lesbian and Straight Education Network

<http://www.glsen.org/splash/index.html>

Descripció: recursos per a educadors, pares i mares i adolescents

Heart Strong

<http://www.heartstrong.org/>

Descripció: web nord-americana per a alumnes LGTB d'escoles religioses.

HOMO EDU, le site de l'éducation et homosexualité

<http://homoedu.free.fr/>

Descripció: Lloc sobre l'educació en l'homosexualitat en francès .

Lambda Education

<http://www.lambda-education.ch/>

Descripció: Organització educativa suïssa, difusora de material sobre homosexualitat.

Schools Out

<http://www.schools-out.org.uk/>

Descripció: Vol proporcionar una xarxa de suport tant formal com informal per a totes les lesbianes, homes gais, bisexuals i trans en l'àmbit educatiu. Pretén que s'investigui, es discuteixi i s'estimuli el disseny curricular sobre assumptes de sexualitat.

The Hetrick-Martin Institute

<http://www.hmi.org/>

Descripció: agència multiservei que s'adreça a gais, lesbianes, bisexuals, transsexuals i joves amb dubtes d'identitat sexual. NY

The Safe Schools Coalition

<http://www.safeschoolscoalition.org/>

Descripció: Seattle, 1988. *The Safe School Coalition* és una institució amb fons públics i privats, internacional, de suport al col·lectiu LGTB, que té per missió ajudar les escoles d'arreu del món a esdevenir llocs segurs als quals tota família és benvinguda, qualsevol educador hi pot ensenyar, i qualsevol infant hi pot aprendre, independentment de la seva identitat o orientació sexual.

La necessitat de crear i formar part d'una xarxa d'escoles "amb sensibilitat LGTB" també ha estat detectada a casa nostra, i les companyes i companys d'Inclou van fer una proposta en aquest sentit:

Descripció: document informatiu als membres de la comunitat educativa de les escoles sobre el Projecte de la Xarxa d'Escoles per la Diversitat d'Orientació Sexual. Aquest projecte pilot d'Inclou pretén reunir escoles d'una mateixa zona per assajar i posar en pràctica estratègies per tractar la diversitat afectiva i sexual, l'homofòbia, etc. en totes les àrees i d'una manera transversal. A partir dels seus resultats, es redactarien unes conclusions que es presentarien formalment a les administracions.

MISCEL·LÀNIES

BIBLIOGRAFIA D'INClOU

Es tracta de navegar una estona pel centre de recursos que ofereix Inclou en la seva pàgina web. Com a mostra, adjuntem uns quants ítems amb la petita ressenya corresponent. En aquesta llista es veu la dificultat que hi ha per determinar el que és pròpiament educatiu.

Les companyes i companys d'Inclou subratllen que l'homosexualitat és una oportunitat educativa per a tothom, perquè tothom pot aprendre de la diferència i de la diversitat:

La col·lecció Els Quaderns de l'Inclou té com a objectiu presentar materials, elaborats o adaptats per l'associació Inclou: Gais i lesbianes en l'educació, que es poden utilitzar per introduir el tema de la diversitat afectiva i sexual a l'aula i ajudar a crear un ambient segur i menys hostil per als infants, adolescents i joves lesbianes, gais, bisexuals, transsexuals i aquells que es qüestionen la seva sexualitat (LGTBQ).

Aquest Centre de Recursos, creat per l'associació Inclou: Gais i lesbianes en l'educació, és un fons documental de recursos relacionats amb l'educació i la diversitat afectiva i sexual (articles de revista, fitxes de valoració de llibres i pel·lícules, pàgines web), amb un especial interès pel material específic per al treball a l'aula (unitats didàctiques, literatura infantil i juvenil, etc.).

· Gent com tu? Adolescència i diversitat sexual. Llibre.

Aquest llibre, adreçat als joves que es qüestionen la seva sexualitat i als educadors interessats a comprendre'ls, pretén ajudar aquests adolescents a construir la pròpia identitat i ho fa desmuntant els tòpics i prejudicis més estesos.

· AlterHeros. Pàgina web.

Pàgina web canadenca amb activitats, informació i articles diversos. Conté apartats adreçats al jovent, al professorat i a les famílies.

· ¡Descúbrete!: una nueva visión del cuerpo, la mente y la vida de las chicas. Llibre.

Aquest llibre va dirigit a totes les noies que vulguin saber què significa ser-ho:

desde les que acaben d'entrar a l'adolescència fins a les que ja l'han passat, però encara no han superat el tràngol.

· *Guía sexual para adolescentes: todos los secretos de tu cuerpo.* Llibre.

Guia sexual per a joves d'11 a 21 anys on es parla sobre l'evolució del creixement, les relacions sexuals en funció de l'edat, la maduració física i psicològica i els dubtes que van sorgint.

· *Acéptate, acéptalo.* Llibre.

Testimonis de gais, lesbianes, bisexuals i heterosexuats.

· *Investigación sobre las actitudes hacia la homosexualidad en la población adolescente escolarizada de la Comunidad de Madrid.* Llibre.

El llibre consta d'una primera part teòrica sobre l'homofòbia i una segona part on s'exposen els resultats de l'enquesta passada als joves de la Comunitat de Madrid.

· *Colección Despliega Tus Alas.* Fullet.

Conté ressenyes de llibres dirigits a persones homosexuals que estan passant per un procés d'acceptació.

· *Gestión familiar de la homosexualidad.* Llibre.

Aquest llibre recull les experiències d'unes famílies que s'han vist afectades pel descobriment que un dels seus descendents és lesbiana o gai; descriu com la percepció del altres els influeix i en quina mesura es veu modificada la imatge que els pares tenen dels seus fills. Al llarg de les entrevistes a unes 50 famílies, els autors detecten un mateix patró en el camí que condueix de la declaració de la homosexualitat del fill/a a la plena integració de la nova realitat. Un patró comú, però comportaments diferents.

· *¿Cómo sobrevivir en el "ambiente"? Consejos útiles para disfrutar tu homosexualidad.* Llibre.

El llibre es podria resumir amb el títol del seu epíleg: "Eres homosexual. Ahora, disfruta de ello". En les seves pàgines trobaràs consells per gaudir de la teva condició sexual i afectiva amb naturalitat.

· *Más que amigas.* Llibre.

Destinat a dones que senten o s'han sentit alguna vegada atretes per altres dones i no han sabut com assimilar-ho, a aquelles que tenen clars els seus sentiments però que pateixen i no saben quin camí agafar, a totes les lesbianes i bisexuals que encara busquen resposta a algunes preguntes. Però també a totes les persones que tinguin curiositat per las relacions afectivosexuals entre dones i vulguin ampliar els seus coneixements en aquest sentit.

· *¿Seré bisexual?* Llibre.

La bisexualitat no és altra cosa que una de les moltes opcions afectivosexuals de l'ésser humà, que podrien ser tantes com persones hi ha. Aquestes pàgines expliquen amb detall, molta informació i sentit de l'humor, els aspectes més rellevants de la bisexualitat.

· *¿Seré lesbiana?* Llibre.

En qualsevol moment de la vida pots preguntar-te: què tinc?, sóc lesbiana? Tant se val si abans t'havien agradat els nois o si recordes que n'hi havia un que t'agradava especialment; tant se val que tinguessis un pòster del Brad Pitt a la teva habitació i que mai no hagis tingut pensaments o fantasies lèsbics. No hi fa res que siguis casada, tinguis xicot o que hagis tingut molts homes a la teva vida. Tot es pot capgirar en un moment...

· *Carta a un adolescent gai.* Llibre.

Lluís Maria Todó repassa tot allò fonamental sobre l'homosexualitat, tot el que n'haurien de saber els homosexuals i, sobretot, els heterosexuels. Qüestions bàsiques però sovint tergiversades com què vol dir i què implica exactament ser gai, els estereotips més o menys malèvols que envolten aquesta orientació sexual, els referents històrics i culturals o el vocabulari que s'ha generat amb múltiples intencions són temes que l'autor d'aquesta lletra va desgranant fins a configurar una carta de navegació que serà útil per a tothom.

· *Hasta en las mejores familias. Todo lo que siempre quiso saber sobre la homosexualidad de sus hijos, familiares y amigos...* Llibre.

Respon a la necessitat de fer més fàcil la comunicació i la comprensió entre lesbianes i gais i els seus pares, germans, familiars i amics. És necessari posar fi als malentesos sobre temes tan fonamentals com la família homosexual, l'adolescència gai i lèsbica, la sortida de l'armari, l'homofòbia o la SIDA. Comprendre els/les que ens estimem ens hi apropa més.

· *El llibre rosa de gais i lesbianes: tot allò que mai no t'han explicat.* Llibre.

Aquest llibre és una eina imprescindible per a tots aquells que són gais o lesbianes i tenen dubtes; per als pares i mares de gais i lesbianes, que es pregunten què pot passar pel cap del seus fills o filles; per als amics i les amigues, els germans i les germanes de gais i lesbianes; per a aquells i aquelles que se senten gais o lesbianes i no saben com afrontar-ho; per a aquells i aquelles que no saben que són gais o lesbianes però que algun dia ho sabran...

· *Cómo se vive la homosexualidad y el lesbianismo.* Llibre.

Amb aquest llibre es pretén donar resposta a algunes de les preguntes més generals (què vol dir ser homosexual o lesbiana?, per què hi ha persones homosexuals?, es pot deixar de ser-ho?, per quin motiu no se'ls accepta socialment?) i, per altra banda, és un recull de resultats d'una investigació realitzada amb homes i dones homosexuals de diferents províncies espanyoles. Finalment, s'hi fan algunes suggerències respecte a com portar el tema a la família i també com fer-ho des de l'àmbit educatiu.

· *Cuéntame un cuento. Narraciones para el trabajo emocional de mujeres afectadas por el VIH.* Llibre.

Material per treballar algunes de les realitats amb què es troben en el dia a dia dones seropositives o dones amb parella seropositiva. Són cinc contes, escoltats de la tradició oral de diferents països, que serviran per treballar un aspecte determinat del nostre cicle de transformació, tot i que la versatilitat de la seva temàtica permet agafar-los per treballar altres continguts. Darrera de cada conte hi ha un guió com a suggerència per abordar els aspectes tractats en cada narració.

· *El respeto a la diferencia por la orientación sexual. Homosexualidad y lesbianismo en el aula.* Llibre.

Llibre de text que consta d'onze unitats didàctiques per a l'ESO. Sexe, gènere i orientació sexual; història; art; literatura; cine; música...

· *Mi primera vez: 100 historias de amor y erotismo entre hombres.* Llibre.

Cent homes expliquen la primera relació amb un altre home.

· *En femenino y en masculino: cuaderno de educación no sexista.* Llibre.

Reflexions de nou dones sobre l'ús del llenguatge. Ponències presentades en un seminari sobre llenguatge organitzat per l'Institut de la Dona l'any 98.

· *Guía sexual para adolescentes: todos los secretos de tu cuerpo.* Llibre.

Guia sexual per a joves d'11 a 21 anys on es parla del creixement, les relacions sexuals en funció de l'edat, la maduració física i psicològica i dels dubtes que van sorgint.

· *Primeras caricias: 50 mujeres cuentan su primera experiencia con otra mujer.* Llibre.

Cinquanta dones expliquen la primera relació amb una altra dona: enamoraments, relacions sexuals, etc.

· *“Las Implicaciones globales de las políticas nacionales e internacionales de los Estados Unidos sobre sexualidad”* Article de revista.

Analitza algunes de les polítiques relacionades amb la sexualitat de l'administració Bush. Dóna una idea dels seus valors morals i religiosos.

· *Identidades. Reflexiones sobre la cuestión gay .* Llibre.

Didier Eribon analitza temes com la homofòbia, la visibilitat o la injúria, etc., amb el propòsit d'aportar a la polèmica dels drets individuals el punt de vista d'uns col·lectius, les reivindicacions dels quals posen de manifest l'existència de la desigualtat tant jurídica com social. Amb la idea de construir un discurs de resistència enfront de la ideologia dominant i del poder de les normes i de la normalitat, aquest llibre es converteix en un manual polític en la lluita pel reconeixement legal de les parelles del mateix sexe.

· *Enclave gay. Todo lo que deberíamos saber.* Llibre.

“En aquestes pàgines trobaran, d'una forma clara i concisa, l'evolució històrica, els trets d'identitat, les pautes de comportament, els referents culturals i sentimentals, i les peculiaritats afectives i eròtiques que, dins de la diversitat i dels gustos i preferències de cadascú, reflecteixen la realitat homosexual, amb una mirada que facilita la identificació de la homosexualitat”. Eduardo Mendicutti.

· *¿Dónde está el límite? Guía gay para un sexo seguro.* Llibre.

Ets tu qui poses els límits a la teva sexualitat. Condicionants culturals, ideològics i socials han imposat, per tradició, què ha de quedar estrictament en l'àmbit privat, amagat. En entorns religiosos o conservadors el sexe és encara quelcom pecaminós i brut. Aquest llibre pretén fer fora molts d'aquests tabús i ajudar-te a gaudir de la teva sexualitat amb llibertat, plaer i confiança.

Transexualidad, transgenerismo y cultura. Antropología, identidad y género. Llibre.

S'ofereix al lector un conjunt d'articles sobre transsexualitat/transgènere, que s'allunyen del "model mèdic de sexualitat", que es desconeixen i que poden ser de gran interès per al lector, que pot reflexionar sobre "el transgènere". En aquest sentit, antropòlegs, sociòlegs, historiadors i psicòlegs socials mostren, amb les seves aportacions, perspectives sobre la transsexualitat i el transgenerisme enterament innovadores.

· *EIXIR. Guia per a joves gais, lesbianes i les seves famílies.* Llibre.

EIXIR informa i ajuda mitjançant qüestions, respostes, testimonis i humor. Dóna valor a la diversitat amb l'acceptació personal, familiar i dels amics de gais i lesbianes. EIXIR és un llibre que parla sobre les vides dels joves gais, lesbianes i bisexuals; és un llibre viu, amb les veus de més de 100 joves catalans, ric en informació i detalls, que ofereix una orientació positiva, pràctica i acurada. Parla de la sortida de l'armari, d'afrontar els problemes, de prendre decisions, de la sexualitat i de contactar amb altres joves gais.

· *El sexo contado con sencillez.* Llibre.

Saps què és la RU 486? Es pot estimar a dues persones alhora i no ser boja? Poden haver-hi bessons de pare diferent?... El lector/a trobarà en aquest nou títol de la col·lecció Contado Con Sencillez coses curioses, sorprenents i pràctiques per millorar el coneixement, el desenvolupament i la sexualitat.

· *Disfruta vida, evita SIDA.* Llibre.

Aquest llibre a estat elaborat per omplir un buit existent en el camp de l'educació sanitària pel que fa a la SIDA, i va dirigit als homosexuals. Intenta resoldre els nostres problemes des de dins mateix del col·lectiu gai, sense victimismes i sense esperar solucions dels que ens marginen. Hem recopilat la informació precisa i concreta que cal per estar assabentats dels perills que comporta la

SIDA, les precaucions que hem de prendre per no contagiar-nos i com relacionar-nos amb la malaltia, desdramatitzant el tema i encoratjant el lector a viure la sexualitat com allò que és: un dels plaers de la vida.

· *Identidades lésbicas: discursos y prácticas.* Llibre.

Aquest treball té una clara intenció reivindicativa de la identitat lésbica. Més de dos anys de treball de camp, de convivència, de lluita comú i de reflexió sobre la diversitat, la problemàtica i les preocupacions comuns del món lésbic, han servit a l'autora per crear un treball "viu", resultat d'una experiència participativa i d'una involucració afectiva.

· *Para entendernos. Diccionario de cultura homosexual gay y lésbica.* Llibre.

Para entendernos és un recorregut pels diferents aspectes de la cultura homosexual que ens porta des dels inicis de la civilització occidental fins a l'actualitat. El lector hi trobarà materials obscurs juntament amb materials coneguts, documents que parlen de la història de la homofòbia i altres de l'afirmació homosexual. *Para entendernos* ens recorda que sempre hem estat a tot arreu.

· *Preservatiu. Manual d'ús.* Llibre.

Voteu pel preservatiu, que hi ha perill. Des dels seus orígens, el preservatiu viu sota la vigilància de l'Església. Avui, la seva fabricació s'ha normalitzat. Encara ens sentim una mica ridículs amb aquesta goma. Trobem els gestos per fer-ho: que la sensualitat trobi el seu ritme dins l'acció. Un gran angular sobre sanitat, seguretat, contracepció, impotència. Com escollir confort, lubricant i discreció? Flaires, sabors i fantasies? Parlem-ne... Trobem els mots per dir-ho, per fer-lo acceptar. Preguntem-nos sobre costums, fidelitat, lligar, educació, llei... Passem revista al petit mercat des de la perspectiva del consum, del diner, de la distribució i de les novetats... Fem el càsting de totes les marques...

· *El sexo bajo sospecha.* Llibre.

L'interès fonamental d'aquest llibre és criticar els prejudicis de gènere que determinen el comportament i les actituds dels dos sexes en els seus rols respectius, tot i el mal ambient que aquests estereotips poden provocar a qui no pot deixar de sotmetre-s'hi. Hi ha famílies homoparentals que demanen drets legals a l'adopció, homosexualitats que qüestionen, violència en l'heterosexualitat domèstica, transsexuals dones que són lesbianes o transsexuals homes que són gais...

· *Hábitos sexuales y prevención del VIH-SIDA en la población gay de Asturias*. Llibre.

A Astúries, ara mateix, hi ha persones amb rostre humà, homes i dones amb amics, amb família, que s'infecten del VIH. Més lentament que fa un temps, però de manera continuada. I es tracta d'una infecció que, tot i els avenços científics, canvia de forma negativa la vida de les persones i del seu entorn. No només per les conseqüències de la malaltia i dels tractaments, sinó també per l'estigma que distingeix a les persones que la pateixen i que no ajuda en la vida diària i sí que afavoreix la soledat i la difusió de la malaltia.

BIBLIOGRAFIA DE COGAM

<http://www.cogam.org/secciones/educacion/comunidad-educativa>

A la seva pàgina web, COGAM presenta la següent organització de la informació referent a l'àmbit educatiu:

Documents educatius

La secció d'Educació de COGAM ofereix al professorat una sèrie de documents d'informació sobre Diversitat afectivosexual i Educació.

Bibliografia i filmografia:

- Bibliografia sobre homosexualitat per a joves i educadors.
- Filmografia sobre homosexualitat i joventut.
- Llistat de contes contra l'homofòbia.

Contes:

- Col·lecció de contes per a la diversitat

Investigacions:

- La diversitat afectivosexual i familiar en els manuals d'Educació per a la ciutadania i Drets Humans (Àrea d'Educació de la FELGTB, 2008)
- Actituds davant la diversitat sexual de la població adolescent de Coslada (Madrid) i San Bartolomé de Tirajana (Gran Canàries) (FELGTB, 2007).
- Adolescència i sexualitats minoritàries: veus des de l'exclusió (COGAM/UAM, 2007).
- Informe sobre absentisme escolar per motiu d'orientació sexual i identitat de gènere (FELGTB, 2007).
- Homofòbia en el sistema educatiu espanyol (COGAM/UAM, 2005).

Altes investigacions:

- Investigació sobre les actituds cap a l'homosexualitat de la població adolescent de la Comunitat de Madrid (COGAM, 1997).
- L'orientació sexual en el sistema educatiu espanyol (COGAM, 1999).

- Famílies de fet. Informe sobre la realitat social de les famílies (COGAM, 2000).
- L'homosexualitat en els centres educatius de la CAM (COGAM, 2003).

Materials pedagògics:

- Unitat didàctica. 25 qüestions sobre l'orientació sexual (COGAM/Defensor del Menor de la CAM, 2002).
- Unitat didàctica. 25 qüestions sobre l'orientació sexual (COGAM/FELGTB/CCOO, 2008)
- L'amor i el sexe no són d'un sol color. Guia per a adolescents (COGAM/FELGTB/CCOO, 2007).
- L'amor i el sexe no són d'un sol color. Guia per al professorat (COGAM/FELGTB/CCOO, 2007).
- Unitat didàctica sobre transsexualitat per a joves i adolescents (COGAM, 2007).
- Diferents maneres d'estimar. Guia per al professorat (COGAM/CCOO, 2008).
- Unitat didàctica (A.I./COGAM, 2007).
- Joves que entenen. Revista de pastoral juvenil nº 384 (2001).
- Guió i protocol per a fer xerrades als instituts.

GUIA DIDÀCTICA DE XEGA

Les dades tècniques del llibre *Guía didáctica: El respeto a la diferencia por orientación sexual* són:

- 383 pàgines,
- 200 textos seleccionats,
- 208 imatges i quadres,
- 58 bateries d'exercicis per a l' alumnat a l'aula,
- Bibliografia comentada i
- Directori d'organitzacions gais i lèsbiques i recursos.

La guia didàctica *El respeto a la diferencia por orientación sexual*, publicada per Xente Gai Astur (Xega), és un material que mereix ser destacat: és una eina per al professorat de Secundària que permet tractar de manera pràctica la qüestió LGTB als instituts, trencar el silenci que impera sobre la homosexualitat i superar els prejudicis i les distorsions més generals.

Xega proposa, per acabar cada tema, un conjunt d'activitats que poden ser objecte de debat entre l'alumnat i el professorat a les aules.

El material didàctic està dividit en 11 blocs temàtics, a partir dels quals es plantegen les qüestions sobre sexe, gènere i orientació sexual, l'homosexualitat al llarg de la història: repressió i càstig, l'homofòbia, el camí de l'acceptació i l'homosexualitat en l'art, literatura, música i cinema. El material fa servir un llenguatge clar i concís i no omet temes com la SIDA o el rebuig a l'homosexualitat per part de l'Església catòlica.

A partir d'una pedagogia integradora de totes les diferències, es fa un plantejament didàctic tenint en compte que es tracta d'una guia per al professorat i que no és un tractat d'homosexualitat. Ha estat concebuda com un taller de recursos diversos i d'activitats per a l'alumnat. Preveu el treball individual i en petits i grans grups amb activitats d'indagació i altres de complementàries.

De la mateixa web de Xega, us en podeu baixar, perquè és un document en format PDF, *Ni ogros ni princesas. Guía para la educación afectivosexual en la ESO*. Aquesta guia, publicada per l'Instituto Asturiano de la Mujer i les conselleries d'Educació i

Salut del Govern del Principat d'Astúries, té en compte la igualtat entre les diferents orientacions sexuals:

La igualtat entre diferents orientacions sexuals, com la igualtat entre homes i dones, també està prevista per la llei i requereix del tram de la normalització social.

(...).

La solitud d'aquelles o aquells que, en algun grau, es relacionen amb l'homosexualitat (bé perquè se sap o se sospita que ho són, bé perquè són fills o filles d'homosexuals) ha de ser contrarestada per l'escola proporcionant espais en els quals els qui estiguin en alguna d'aquestes situacions se sentin segurs i reconeguts.

(...)

És necessari ajudar-los a pensar que els comportaments sexuals no tenen com a finalitat ni la reproducció ni el plaer, sinó la trobada íntima i relacional amb una altra persona per la qual sentim simpatia, empatia, desig o afecte. No és un model quantitatiu: quantes aventures o flirts he aconseguit, quant plaer, quantes relacions... La finalitat és la trobada amb els altres en un espai més íntim que requereix com a mínim una certa complicitat i respecte.

BIBLIOGRAFIA SOBRE ÚS DE LA LLENGUA

El Decàleg deontològic per als professionals dels mitjans de comunicació per al tractament de les realitats de gais, lesbianes i homes i dones transsexuals (Barcelona: Infogai, 2005) és un recurs que cal tenir en compte atesa la importància dels mitjans de comunicació.

Sobre la necessitat de tenir cura de l'ús que es fa de la llengua a nivell escolar, transcrivim, com a exemple, el document d'Schools-out:

<http://www.schools-out.org.uk/teachingpack/usinglanguage.htm>

UTILITZANT LA LLENGUA EFICAÇMENT

Ens agradaria, en el camp de la Igualtat d'Oportunitats, d'estimular el debat sobre l'ús de termes relatius a orientació sexual, sexualitat o preferència sexual per les raons següents:

1. Les paraules lesbiana, gai i bisexual tenen poder i s'han deliberadament amagat i estigmatitzat; és per això vital que apareguin en documents oficials, cartells i en les polítiques de tota organització que intenti combatre la discriminació injusta. Que els termes específics s'utilitzin indica un canvi important en les actituds que és inequívoc.

2. Utilitzar eufemismes com els citats col·ludeix a invisibilitzar lesbianes, gais i bisexuals.

3. Quan s'utilitzen eufemismes, la implicació subjacent és que la política no està donant plenament suport a les lesbianes, als gais i a la gent bisexual i que l'organització no se sent còmoda amb les paraules.

4. Termes com identitat sexual, orientació sexual i sexualitat poden cobrir una varietat de pràctica i comportament sexual com pederàstia, bestialitat, i altres pràctiques injurioses que presumiblement l'organització no desitja cobrir amb la seva política.

5. Recomanem que una organització utilitzi els noms específics dels col·lectius de manera que la gent sàpiga si hi són inclosos o no. Així, per exemple, si volen incloure transsexuals i transgènere, els esmenten ex-

plícitament i si no, llavors no els esmenten. Utilitzar termes generalistes i imprecisos indica una manca de claredat en la política, que s'exposa aleshores a malinterpretacions.

6. Com a lesbianes, gais, bisexuals i transgènere ens hem vist obligats a aprendre a llegir entre línies, veure on no se'ns descriu, fer-nos els nostres propis miralls en un món on no se'ns reflecteix i demanar ser escoltats on no se'ns esmenta ni escolta.

Ens sembla que si volem redreçar aquesta realitat, cal que rebutgem l'ús d'un llenguatge que no sigui capaç d'identificar específicament la gent que desitgem incloure.

Actualment potser ja no caldria insistir en la importància de l'adequat ús del llenguatge per superar la invisibilització i menyspreu de les diferències sexuals. Tal com passa amb la coeducació, és necessari buscar els indicadors que siguin més rellevants pel que fa a l'homofòbia per poder incidir en la seva eradicació del llenguatge oral, escrit i també visual (de la iconografia de la publicitat, per exemple).

La professora Eulàlia Lledó Cunill és especialista en aquest tipus d'estudis sobre l'ús del llenguatge i dels diccionaris. Adjuntem una de les bibliografies que fa servir en les sessions de formació i divulgació.

1. Recomanacions generals per evitar el sexisme i l'androcentrisme en les redaccions (se n'inclou alguna sobre llenguatge administratiu).

- *Igualdad de sexos en el lenguaje.* (1986) *Comisión de terminología en el Comité para la igualdad entre mujeres y hombres del Consejo de Europa.*
- *Recomendaciones para un uso no sexista de la Lengua.* (1987) Valencia: Departament de la Dona. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana.
- *Recomendaciones para el uso no sexista de la Lengua.* (1988) *Ministerio de Educación y Ciencia [Serie Coeducación].*
- *La comunicación como elemento de progreso: Por un lenguaje no sexista.* (1989) *Gobierno de Navarra. Subdirección de la Mujer.*
- *Propuestas para evitar el sexismo en el lenguaje.* (1989) Madrid: *Instituto de la Mujer.*

- *Recomendaciones para un uso no sexista del lenguaje.* (1990) UNESCO.
- *Uso no sexista del lenguaje administrativo.* (1990) Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales e Instituto de la Mujer.
- *El lenguaje, instrumento de progreso.* (1992) Emakunde [Serie cultura 1].
- *Indicacions per evitar la discriminació per raó de sexe en el llenguatge administratiu.* (1992) Barcelona: Departament de la Presidència; Comissió Interdepartamental de promoció de la Dona.
- *Recomendaciones para un uso no sexista del lenguaje.* (1994) Diputación General de Aragón; Instituto Aragonés de la Mujer.
- *Recomendaciones para un uso no sexista del lenguaje administrativo.* (1995) Madrid: Casa de la Mujer de Alcorcón; Concejalía de la Mujer de Alcorcón; Instituto de la Mujer.
- Diversos autors. *NOMBRA. En femenino y en masculino. La representación del femenino y el masculino en el lenguaje.* (1995) Madrid: Instituto de la Mujer.
- *El lenguaje, más que palabras. Propuestas para un uso no sexista del lenguaje.* (1998) Vitoria-Gasteiz: Emakunde.
http://www.emakunde.es/images/upload/lenguaje_c.pdf
- *Cómo tratar bien a los malos tratos. Manual de estilo para los medios de comunicación.* (1999) Sevilla: Instituto Andaluz de la Mujer.
- *Recomendaciones para un uso no sexista del lenguaje.* (1999) Madrid: Concejalía de Promoción de la Igualdad y el Empleo del Ayuntamiento de Madrid.
- *Reflejar la diversidad también con el lenguaje.* (1999) Pamplona: Ayuntamiento de Pamplona; Concejalía de la Mujer.
- *Marcar les diferències: la representació de dones i homes a la llengua.* (2005) Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de la Presidència. Document elaborat per la Secció d'Assessorament de Política Lingüística i revisat per Eulàlia Lledó [Criteris Lingüístics 6].
<http://www6.gencat.net/llengcat/publicacions/marcar/index.htm>

2. Breu bibliografia sobre manuals i documents per evitar el sexisme i l'androcentrisme en les redaccions

- Bengoechea, Mercedes. Joaquín Garrido Medina (editor) (1999) *Nombra en femenino y en masculino: Sugerencias para un uso no sexista del lenguaje en los medios de comunicación. La lengua y los medios de comunicación*, pp. 267-81. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.

- Bengoechea Bartolomé, Mercedes; Lledó Cunill, Eulàlia; López Diez, Pilar; Martín Rojo, Luisa. (2004) *Perspectiva de género en la comunicación e imagen corporativa*. Emakunde: Vitoria-Gasteiz.

http://www.emakunde.euskadi.net/u72-publicac/es/contenidos/informacion/pub_jornadas/es_emakunde/adjuntos/perspectiva_genero_es.pdf

http://www.emakunde.euskadi.net/u72-publicac/es/contenidos/informacion/pub_guias/es_emakunde/adjuntos/guia_leng_educ_es.pdf

http://www.emakunde.euskadi.net/u72-publicac/es/contenidos/informacion/pub_guias/es_emakunde/adjuntos/guia_lenguaje_deport_es.pdf

http://www.emakunde.euskadi.net/u72-publicac/es/contenidos/informacion/pub_guias/es_emakunde/adjuntos/guia_lenguaje_sani_es.pdf

- Doyle, Margaret. (1995) *the A-Z of Non-Sexist Language*. Londres: The Women's Press.

- Lledó, Eulàlia. (1992) *El sexisme i l'androcentrisme en la llengua: anàlisi i propostes de canvi*. Barcelona: ICE de la UAB [Quaderns per a la Coeducació 3].

- Lledó, Eulàlia. (1998) *Las miradas cruzadas: análisis de la presencia femenina en una muestra del RAE A: Lo femenino y lo masculino en el Diccionario de la Lengua de la Real Academia Española*. Es pot baixar a:

http://www.isftic.mepsyd.es/w3/recursos/secundaria/transversales/instituto_mujer/diccionario/miradas_introduccion.htm

- Lledó, Eulàlia (1999) *Proyecto ADIEU. Recomendaciones para la redacción de un discurso académico libre de sexismo y de androcentrismo*.

- Lledó, Eulàlia. (2000) *De les dones a la llengua*. Diputació de Barcelona, Oficina Tècnica del Pla d'Igualtat. Barcelona. *Apunts sobre... De les dones a la llengua*. Barcelona: Diputació de Barcelona. [Reflexions en Femení 2]

<http://www.diba.cat/dones/descarrega/publicacions/reflexions02.pdf>

- Lledó, Eulàlia. (1.03.2002) *Ministras, arrieras y azabacheras. De la feminización de tres lemas en el DRAE* penjat a "El cajetín de la Lengua – Espéculo UCM".

<http://www.ucm.es/info/especulo/cajotin/lledo.html>

- Lledó, Eulàlia. (2003) *El lenguaje administrativo: o de cómo y cuándo administrar una lengua libre de sexismo y de androcentrismo* A: *Políticas de igualdad de oportunidades entre hombres y mujeres en la Junta de Andalucía*. Instituto Andaluz de Administración Pública. pp. 83-98. Sevilla.

- Lledó, Eulàlia. (2004) *Perspectiva de género en la comunicación e imagen corporativa. Nombrar a las mujeres, describir la realidad: la plenitud del discurso*. pp. 13-54. Vitoria-Gasteiz: Emakunde.

http://www.emakunde.euskadi.net/u72-publicac/es/contenidos/informacion/pub_jornadas/es_emakunde/adjuntos/perspectiva_genero_es.pdf

- Lledó, Eulàlia. (11.7.2004) *Los maltratos, según el Diccionario de la Lengua Española. La violencia en el idioma*. p. 12. El País. Domingo.

http://www.ciudaddemujeres.com/articulos/article.php3?id_article=47

- Lledó, Eulàlia. (2004) *El género, el sexo, la violencia y el habla en el Diccionario de la Lengua Española* A: *Meridiam*, 34. pp. 12-13. Sevilla: Instituto Andaluz de la Mujer.

- Lledó, Eulàlia. (2005) *De diccionarios y violencias* A: *Cárcel de amor* (catàleg de l'exposició). pp. 194-205. Madrid: Museo Nacional de Arte Centro Reina Sofía.

www.carceldeamor.net

· Lledó, Eulàlia. (2005) *De llengua, diferència i context*. Barcelona: Institut Català de la Dona [Quaderns de l'Institut, 3].

http://www.educacionenvalores.org/article.php3?id_article=1908

· Lledó, Eulàlia. (2005) *L'espai de les dones als diccionaris: silencis i presències*. Vic: Eumo Editorial [Capsa de Pandora, 8].

- Lledó, Eulàlia. (2006) *Las profesiones de la A a la Z*. (Opuscle-vocabulari sobre la denominació del femení i del masculí en els oficis, càrrecs i professions.) Madrid: Instituto de la Mujer (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales).
- Lledó, Eulàlia. (2007) *Esports, dones i llengua. 1. Estatuts: un model*. Barcelona: Unió de Federacions Esportives de Catalunya [Esports, dones i llengua, 1].
- Lledó, Eulàlia. (2007) *Esports, dones i llengua. 2. Normatives de competició, reglamentacions i documents administratius*. Barcelona: Unió de Federacions Esportives de Catalunya [Esports, dones i llengua, 2].
- Lledó, Eulàlia. (2007) *Esports, dones i llengua. 3. Manuals d'aprenentatge*. Barcelona: Unió de Federacions Esportives de Catalunya [Esports, dones i llengua, 3].
- Calero, Mª Ángeles y Forgas, Esther. Lledó Cunill, Eulàlia (coordinadora) (2004) *De mujeres y diccionarios. Evolución de lo femenino en la 22ª edición del DRAE.* , Instituto de la Mujer [Serie Estudios, 83]. Madrid.
- Miller, Casey; Swift, Kate. (1988) *The Handbook of NONSEXIST WRITING*. New York: Harper & Row.
- Sabatini, Alma. (1987) *Il sessismo nella lingua italiana*. Roma: Commissione nazionale per la realizzazione della parità tra uomo e donna.
- Suardiaz, Deloa Esther. (2002) *El sexismo en la lengua española*. (Ed. i trad. de José Luis Aliaga. Estudi preliminar d'Elvira Burgos i José Luis Aliaga). (Aquest llibre té unes exhaustives i molt interessants bibliografies). Saragossa: Pórtico.
- Diversos autors. (1995). *Mujeres, 18*.
- *Guia de recursos i orientacions didàctiques per a la literatura* (curs 2001-2002). Escriptors del món.

<http://www.xtec.es/sgfp/licencias/200102/resums/elledo.html>

BIBLIOGRAFIA DE COEDUCACIÓ

Com que la coeducació és l'educació, a la bibliografia hi ha una mica de tot: alguns recursos curriculars, per a la tutoria, per a l'orientació professional, per a la prevenció de la violència, etc. Per descomptat, cal fer un buidat per accentuar els ítems que tenen una incidència més concreta en la realitat LGTB, malgrat que és evident que la coeducació l'engloba.

En general, els fons documentals relacionats amb enfocaments no sexistes de l'educació estan dispersos segons els diferents criteris organitzatius en les biblioteques. Existeixen des dels CRP (Centres de Recursos Pedagògics) la iniciativa, ja concretada en part, de fer un banc de recursos propis de coeducació. Actualment també hi ha un projecte, que compta amb l'ajut de l'ICD (Institut Català de les Dones), de reagrupar tota aquesta bibliografia en la biblioteca de l'Agrupació de Mestres Rosa Sensat, ampliant i consolidant el fons específic de revistes, llibres i altres publicacions que tractin sobre la coeducació o sobre l'educació no sexista. S'ha de tenir en compte que aquesta biblioteca, al llarg de l'any, rep la visita de milers de mestres i altres professionals de l'educació i també que és compartida amb la UOC (Universitat Oberta de Catalunya). A més a més, forma part del catàleg col·lectiu en línia de biblioteques universitàries de Catalunya. Es pot consultar el recull de bibliografia de coeducació dels últims deu anys a

<http://www.xtec.cat/innovacio/coeducacio/pdf/Bib-coeduca-web.pdf>

(Una bibliografia sobre coeducació per ordre cronològic per subratllar que els primers títols són molt importants perquè són “els primers”).

- Moreno, M. (1986) *Cómo se enseña a ser niña: el sexismo en la escuela*. Barcelona: Ed. Icaria.
- Subirats, M. i Brullet C. (1988) *Rosa y Azul. La transmisión de los géneros en la escuela mixta*. Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer.
- Urruzola Zabalza, Ma. J. (1991) *¿Es posible coeducar en la actual escuela mixta? Una programación curricular de aula sobre las relaciones afectivas y sexuales*. Bilbao: Maite Canal editora.
- Askew, S. i Ross, C. (1991) *Los chicos no lloran. El sexismo en educación*. Barcelona. Ed. Paidós.

- Altable Vicario, C. (1991) *Penélope o las trampas del amor. Por una coeducación sentimental*. Madrid: Ed. Marenostrum.
- Spender, D. i Sarah, E. (1993) *Aprender a perder. Sexismo y educación*. Barcelona. Ed. Paidós.
- Davies, B. (1994) *Sapos y culebras y cuentos feministas. Los niños de preescolar y el género*. Madrid. Ed. Cátedra. Univ. de València. Instituto de la Mujer.
- Piussi, A.M. i Bianchi, L. (ed.) (1996) *Saber que se sabe. Mujeres en la educación*. Barcelona: Ed. Icaria.
- Bonal, X. (1997) *Las actitudes del profesorado ante la coeducación. Propuestas de intervención*. Barcelona: Ed. Graó.
- Belausteguigoitia, M. i Mingo, A. (ed.) (1999) *Géneros prófugos. Feminismo y educación*. México. Ed. Paidós.
- Luke, C. (comp.). (1999) *Feminismos y pedagogías en la vida cotidiana*. Madrid. Ed. Morata.
- Ellis, J. i Willinsky, J. (ed.). (1999) *Niñas, mujeres y superdotación. Un desafío a la discriminación educativa de las mujeres*. Madrid: Ed. Narcea.
- Lomas, C. (comp.) (1999) *¿Iguales o diferentes? Género, diferencia sexual, lenguaje y educación*. Barcelona. Ed. Paidós.
- Santos Guerra, M. A. (coord.) (2000) *El harén pedagógico. Perspectiva de género en la organización escolar*. Barcelona: Ed. Graó.
- Arenas, G. (2006) *Triunfantes perdedoras. La vida de las niñas en la escuela*. Barcelona: Ed. Graó.
- I els 16 quaderns de coeducació de l'ICE de la Universitat Autònoma de Barcelona i ICD.

A continuació una altra bibliografia bàsica sobre coeducació, elaborada el 2005, que forma part dels recursos que ofereix la pàgina web (www.xtec.cat/innovacio/coeducacio) del Programa d'Innovació de Coeducació del Departament d'Educació.

Els materials assenyalats al final amb MP0xxxxx, es poden trobar disponibles en algun dels centres de recursos pedagògics de la xarxa de CRP de Catalunya. Podeu consultar la seva disponibilitat a l'adreça: http://www.xtec.es/cgi/mediateca_crp

- Diversos autors. (2002) *Mujer y Educación. Educar para la igualdad, educar desde la diferencia*. Barcelona: Graó. (MP012764)

- Diversos autors. (2001) *Aspakia, 12. Monogràfic Gènere, Ciència i Tecnologia*. València: Publicacions Universitat Jaume I.

- Diversos autors. (1998 – 2004) *Maletes Pedagògiques Autoritat Femenina, autoritat científica: les dones i la ciència. La violència contra les dones en els mitjans de comunicació audiovisual. Les mil cares de la violència contra les dones a l'àmbit domèstic. Un valor afegit. Les dones a la publicitat. Les dones i la ciutat de Barcelona. Trajectes invisibles: les dones en les migracions*. Centre Municipal d'Informació i Recursos de les dones de Barcelona i Drac Màgic.

- Abad Abad, M. L. [et al.] (2002) *Género y educación: la escuela coeducativa*. Barcelona: Graó. (MP012798)

- Aguilar, P. (2004) *¿Somos las mujeres de cine?: prácticas de análisis fílmico: materiales didácticos para la coeducación (Educación Secundaria y Bachillerato)*. Oviedo: Instituto Asturiano de la Mujer.

- Álvarez Rogero, C.; Delso Altaya, A. (2001) *Manual: prevención de violencia de género para adolescentes*. Cruz Roja Española.

- Alvarez, M.; Nuño, T.; Solsona, N. (2003) *Las científicas y su historia en el aula*. Madrid: Síntesis.

- Amoroso, M. I. [et al.] (2003) *Malabaristas de la vida. Mujeres, tiempos y trabajos*. Barcelona: Icària.

- Associació Catalana De Llevadores (2004) *Mutilación genital femenina: prevención y atención*. Guia per a professionals. Barcelona: Associació Catalana de Llevadores.

- Ayala Sender, A.; Mateo Gregorio, P. L. (2002) *Educar en relación, estereotipos y conflictos de género*. Zaragoza: Diputación General de Aragón. Servicio de Publicaciones. (MP011741)

- Barragán Medero, F. (2001) *Violencia de género y currículum: un programa para la mejora de las relaciones interpersonales y la resolución de conflictos*. Ediciones Aljibe. (MP017021)
- Calero, Ma. L. (1999) *Del silencio al lenguaje. En femenino y en masculino*. Cuadernos de educación no sexista no 8. Madrid: Instituto de la Mujer.
- Calzón, J.; Cerviño, Ma. J. (2003) *Los saberes de cada día. ESO*. Cuadernos de Educación No Sexista, 16. Madrid: Instituto de la Mujer.
- Camps Mezquida, M. (2004) *Base conceptual para la educación y la coeducación sexual*. Gamma.
- Cerviño, Ma. J.; Calzón, J. (2003) *El misterio del chocolate en la nevera*. Cuadernos de educación no sexista no 15. Instituto de la Mujer.
- Comas Camp, M. (2001) *Escritos sobre ciencia, género y educación*. Biblioteca Nueva.
- Instituto de la Mujer (2002) *Creciendo en igualdad*. Madrid: Instituto de la Mujer. Support CD. http://www.inmujer.migualdad.es/mujer/publicaciones/catalogo/soporte_digital.htm
- *Docència núm. 9 : Monogràfic sobre el tema de les agressions i violència contra les dones*. Barcelona: Secretaria de la Dona d'USTEC·STEs, 1998. (CRMC1220)
- *Docència núm. 21 : Maquilas, una agressió global*. Barcelona: Secretaria de la Dona d'USTEC·STEs i Secretaria de Moviments Socials IAC. (MP016184)
- Esteban, A., Mediavilla, M. (2002) *No te pierdas ser tú en la Red*. Cuadernos de Educación No Sexista, 10. Madrid, Instituto de la Mujer. (MP006390)
- Federació d'ensenyament de CCOO. (2004) *Claus coeducatives*. Barcelona: Fed. Ensenyament CCOO. (MP015765)
- Freixenet, D. (2004) *Història de Catalunya i la seva didàctica. Romanització, autogovern i gènere*. Barcelona: Associació de Mestres Rosa Sensat. (MP016884)
- *Educando para la concordia de género*. (2001) València: Generalitat Valenciana.

- *Las mujeres en el sistema educativo.* (1998) Grañeras, M. [et al.] (2001) Madrid: CIDE/Instituto de la Mujer. (LRMO0257)
- Grup Lluna Plena. (2000) *Carpeta coeducadora: materials didàctics per a l'ESO.* Barcelona: Institut Català de la Dona. (CRSL0588)
- Hernández, G.; Jaramillo, C. (2004) *Tratar los conflictos en la escuela sin violencia.* Cuadernos de Educación No Sexista núm. 14. Madrid: Instituto de la Mujer.
- Hidalgo, E. [et al.] (2001) *El siglo XX en primera persona.* Barcelona: Octaedro. (MP006263)
- Hidalgo, E.; Juliano, D.; Roset, M.; Caba, À. (2003) *Repensar la enseñanza de la geografía y la historia: una mirada desde el género.* Barcelona: Octaedro. (MP011896)
- Instituto de la Mujer. (2004) *Prevenir la violencia. Una cuestión de cambio de actitud.* Cuadernos de Educación No Sexista núm. 7. Madrid, Instituto de la Mujer. (MP006103)
- Juanolo i Ampgil. (2004) *Ens agradem.* Barcelona: Scena
- Lameriras, M.; Rodríguez, M.; Ojea, M.; Dopereiro, M. (2004) *Programa coeducativo de desarrollo psicoafectivo y sexual. Programa Agarimos.* Madrid: Pirámide.
- Lazaga Rodríguez, M. J. (2004) *La coeducación en la educación física y el deporte escolar: liberar modelos.* Editorial Wanceulen.
- Llinás, C.; Masó, A.; Sánchez, M. J. (2002) *Les dones i la filosofia.* Barcelona: Diputació de Barcelona. (MP004273)
- Lomas, C. (2004) *Los chicos también lloran. Identidades masculinas, igualdad entre los sexos y coeducación.* Barcelona: Paidós. (MP17873)
- Magallón, C. (1999) *Pioneras españolas en las ciencias.* Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Malik Liévano, B.; Sebastián Ramos, A.; Sánchez García, M. F. (2003) *Educación y orientar para la igualdad en razón del género, perspectiva teórica y propuestas de actuación.* Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.

- Marçal, M. M. (2004) *La màgia de les paraules*. Barcelona: Baula. Col. Ala Delta.
- Martínez, C. [et al.] (2003) *Llibre blanc de les dones a Catalunya en el món de la ciència i la tecnologia*. Barcelona: Institut Català de la Dona.
- Massip, J.; Martínez, C. (2002) *El malson de la Ventafocs. Apunts per despertar i sortir del conte*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Districte Horta-Guinardó. (MP010211)
- *Mujeres de hoy*. (2004) Madrid: Ed. Instituto de la Mujer. Suport CD
- Piquín Cancio, R.; Rodríguez Hevia, G. (2003) *Guía de lectura de "Oliver Button es una nena": materiales didácticos para la coeducación en Educación Primaria*. Oviedo: Instituto Asturiano de la Mujer.
- Rodríguez Hevia, G. (2003) *¿Qué es el lenguaje sexista?: materiales didácticos para la coeducación en Secundaria obligatoria*. Instituto Asturiano de la Mujer.
- Rodríguez Hevia, G. (2003) *Guía de lectura de Rosa Caramelo: materiales didácticos para la coeducación en Secundaria obligatoria*. Instituto Asturiano de la Mujer.
- Rodríguez Hevia, G. (2003) *Haciendo historias (Educación Primaria)*. Instituto Asturiano de la Mujer.
- Rodríguez Menéndez, M. del C. (2002) *Bases de una teoría de la socialización del género como marco previo para una intervención escolar*. Universidad de Oviedo. Servicio de Publicaciones.
- Rovira, M. (2000) *El tractament de l'agressivitat als centres educatius: proposta d'acció tutorial*. Institut de Ciències de l'Educació. Universitat Autònoma de Barcelona. Quaderns per a la Coeducació, 15 (CRSS0572)
- Sastre, G.; Moreno, M.; De Miguel, M. J. (2002) *Aprendizaje emocional y resolución de conflictos en la Enseñanza Primaria*. Barcelona: Gedisa. (MP008375)
- Secretaria per a la Immigració (2002) *Protocol d'actuacions per prevenir la mutilació genital femenina*. Departament de la Presidència. Generalitat de Catalunya. (MP009622)

- Sirgo Toyo, E. (2004) *¿Bellas o bestias? Las mujeres en el cine de dibujos animados: materiales didácticos para la coeducación en Educación Infantil y Primaria*. Instituto Asturiano de la Mujer.
- Solsona, N. (2002) *La actividad científica en la cocina. Educación Primaria*. Madrid: Instituto de la Mujer. (MP016756)
- Solsona, N. (2003) *La química de la cocina. Educación Secundaria*. Madrid: Instituto de la Mujer. (MP013728)
- Solsona, N. (2003) *El saber científico de las mujeres*. Madrid: Talasa
- Solsona, N. (2003) *Quatre anys d'experiències: entre les espàtules i els fogons*. *Perspectiva escolar*, 277, 19 - 27. (MP012298)
- Solsona, N. (2004) *La ciencia de la cocina, una experiencia en el aula, en Educación Primaria. Orientaciones y recursos (6-12 años)*. Madrid: Praxis. (MP012298)
- Solsona, N.; Tomé, A. [et al] (2005) *Cuinar, planxar i tenir cura d'altri a l'escola*. Barcelona: Octaedro.
- Subías, R. (2003) *Experiències al voltant de la cuina*. *Perspectiva escolar*, 277, 49-53. (MP012298)
- Tamaia (2004) *Veure venir la violència. Material de prevenció*. Departament de Benestar i Família, Generalitat de Catalunya.
- Tomé, A.; Rambla, X. (2001) *Contra el sexismo. Coeducación y democracia en la escuela*. Madrid: Síntesis. (MP006095)
- Tomé, A.; Rambla, X. (2001) *La coeducación de las identidades masculinas en la educación secundaria*. Bellaterra: ICE, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Tofiño, I. (coord.). *Gent com tu? Adolescència i diversitat sexual*. Barcelona: Viena. (MP016422)
- Trujillo Sáez, F.; Fortes Ruiz, M. R. (2002) *Violencia doméstica y coeducación: Un enfoque multidisciplinar*. Barcelona: Octaedro.

I encara una altra bibliografia sobre coeducació que completa, en part, les anteriors.

- Alario, C.; Bengoechea, M.; Lledó, E.; Vargas, A. (2001) *Nombra en femenino y en masculino. La representación del femenino y el masculino en el lenguaje*. Madrid: Instituto de la Mujer.

- *Cómo orientar a chicas y chicos. Serie Cuadernos de Educación No Sexista, 5*. (2000). Madrid: Instituto de la Mujer.

- *Educación en relación. Serie Cuadernos de Educación No Sexista, 6*. (2000). Madrid: Instituto de la Mujer.

- *Elementos para una educación no sexista. Guía didáctica de la Coeducación*. (1994) Feminario de Alicante.

- Fainholtz, B. (1994) *Hacia una escuela no sexista*. AIQUE.

- *Guía para la elaboración del modelo coeducativo de centro*. (1997) Emakunde.

- *Guía de buenas prácticas para favorecer la igualdad entre hombres y mujeres en educación*. (2006) Junta de Andalucía. Consejería de Educación.

- *Guía per al disseny i la implantació d'un pla d'igualtat d'oportunitats a les universitats*. (2006) Generalitat de Catalunya. Institut Català de les Dones.

- Lledó, E. (1992) *El sexisme i l'androcentrisme en la llengua: anàlisi i propostes de canvi. Sèrie Quaderns per a la Coeducació, 3*. Barcelona: ICE de la UAB.

- *I per què no? Rebutja els materials sexistes*. CCOO, Federació d'Ensenyament. Secretaria de la Dona.

- Montoya, M. M.; Salguero, J. M. (2004) *Orientación educativa y prevención de la violencia: la diferencia sexual en la resolución de conflictos*. Madrid. Instituto de la Mujer.

- *Prevenir la violencia. Una cuestión de cambio de actitud. Serie Cuadernos de Educación No Sexista, 7*. (2000) Madrid: Instituto de la Mujer.

- Salas, B. (1994) *Orientaciones para la elaboración del proyecto coeducativo de centro. Desarrollo integral de la persona*. Bilbao: Ed. Maite Canal.

- *Tomar en serio a las niñas*. Serie Cuadernos de Educación No Sexista, 17. (2005) Madrid. Instituto de la Mujer.
- Tomé, A.; Rambla, X. (2001) *Contra el sexismo. Coeducación y democracia en la escuela*. Madrid: Ed. Síntesis.
- UNESCO Bangkok (2006) *Toolkit for Promoting Gender Equality in Education*. GENIA.

Enllaços d'interès

- Directori europeu de recursos educatius per a la igualtat i la prevenció de la violència de gènere
<http://www.educarenigualdad.org/>
- FETE-UGT. Educació en valors. La meva escola i el món. Coeducació
http://www.miescuelayelmundo.org/mot.php3?id_mot=12
- Fundació Vicki Bernadet (ex-FADA: Associació per a l'Assessorament i la Prevenció dels Abusos Sexuals a Menors <http://www.fada.voluntariat.org>)
<http://www.fbernadet.org/>
- Programes d'innovació educativa. Coeducació. Departament d'Ensenyament. Generalitat de Catalunya.
<http://www.xtec.cat/innovacio/coeducacio/>

BIBLIOGRAFIA SOBRE LGTB, FAMÍLIES I EDUCACIÓ

A partir de l'estudi *Dinámicas familiares, organización de la vida cotidiana y desarrollo infantil y adolescente en familias homoparentales*, portat a terme per María del Mar González del Departament de Psicologia Evolutiva i de l'Educació de la Universitat de Sevilla amb tot el seu equip de recerca, finançat per l'Oficina del Defensor del Menor de la Comunitat de Madrid i la Conselleria de Relacions Institucionals de la Junta d'Andalusia, es pot accedir a una bibliografia sobre el tema.

- Alberdi, I. (1999). *La nueva familia española*. Madrid: Taurus.
- Barret, H. y Tasker, F. (2001). *Growing up with a gay parent: Views of 101 gay fathers on their sons' and daughters' experiences*. *Educational and Child Psychology*, 18, (1), 62-77.
- Baumrind, D. (1971). *Current patterns of parental authority*. *Developmental Psychology Monograph*, 4, 1-103.
- Belsky, J., Gilstrap, B. & Rovine, M. (1984). *The Pennsylvania Infant and Family Development Project I: Stability and change in mother-infant interaction in a family setting at one, three and nine months*. *Child Development*, 55, 692-705.
- Boldizar, J.P. (1991). *Assessing Sex and androgyny in Children: The Childrens Sex Role Inventory*. *Developmental Psychology*, 27, 3, 505-515.
- Bozett, F.W. (1987) *Gay and lesbian families*. Wesport: Praeger Publishers.
- Braiker, H., & Kelley, H.H. (1979). *Conflict in the development of close relationships*. In R.L. Burgess & T.L. Huston (Eds). *Social exchange in developing relationships*. New York: Academic.
- Brewaeys, A.; Ponjaert, I.; Van Hall, E.V. y Golombok, S. (1997). *Donor insemination: Child development and family functioning in lesbian mother families*. *Human Reproduction*, 12, 1349-1359.
- Brooks, D. y Goldberg, S. (2001). *Gay and lesbian adoptive and foster care placements: Can they meet the needs of waiting children?* *Social Work*, 46, 2, 147-157.

- Chan, R.W.; Raboy, B. y Patterson, Ch.J. (1998). "Psychosocial adjustment among children conceived via donor insemination by lesbian and heterosexual mothers". *Child Development*, 69, 2, 443-457.
- Cowan, C.P., & Cowan, P.A. (1990). *Who does what?* En J. Touliatos, B.F. Perlmutter, & M.A. Straus (Eds), *Handbook of family measurement techniques* (pp. 447-448). Beverly Hills, CA: Sage.
- Cowan, P.A.; Cowan, C.P. y Kerig, P.K. (1993). *Mothers, fathers, sons, and daughters: Gender differences in family formation and parenting style*. En P.A. Cowan, D. Field, D. Hansen, A. Skolnick y G. Swanson (Eds.), *Family, self and society: Towards a new agenda for family research*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum.
- Díaz Veiga, P.(1990). *Evaluación del apoyo social*. En Fernández Ballesteros, R. (Comp.) *El ambiente. Análisis psicológico*. Madrid: Alianza Editorial.
- Drucker, J. (1998). *Lesbian and gay families speak out*. Cambridge, MA: Perseus Publishing.
- Dundas, S. y Kaufman, M. (2000). *The Toronto lesbian family study*. *Journal of homosexuality*, Vol. 40 (2), 65-79.
- Dunne, G.A. (2000). *Opting into motherhood: Lesbians blurring the boundaries and transforming the meaning of parenthood and kinship*. *Gender and Society*, 14, (1), 11-35.
- Edelbrock, C. and Sugawara, A. (1978). *Acquisition of Sex-Typed Preferences in Preschool-Aged Children*. *Developmental Psychology*, 14, No 6, 614-623.
- Emery, R.E. y O'Leary, K.D. (1984). *Marital discord and child behavior problems in a nonclinic sample*. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 12, 411-420.
- Falk, P.J. (1994). *The gap between psychosocial assumptions and empirical research in lesbian-mother child custody cases*. A.E. Gottfried y A.W. Gottfried (Eds.) *Redefining families: Implications for children's development*. New York: Plenum Press.
- Flaks, D.K.; Ficher, I.; Masterpasqua, F. y Joseph, G. (1995). *Lesbians choosing motherhood: A comparative study of lesbian and heterosexual parents and their children*. *Developmental Psychology*, 31, 1, 105-114.

- Flaquer, LL. (1999). *La estrella menguante del padre*. Barcelona: Ariel.
- García, D.; Ramírez, G. y Lima, A. (1998). *La construcción de valores en la familia*. Dins de M.J. Rodrigo y J. Palacios (comp.): *Familia y desarrollo humano*. Madrid: Alianza.
- Gimeno, A. (1999) *La familia: el desafío de la diversidad*. Barcelona: Ariel.
- Golombok, S., Spencer, A. y Rutter, M. (1983). *Children in lesbian and single parent households: Psychosexual and psychiatric appraisal*, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 24, 551- 572.
- Golombok, S., y Tasker, F. (1996). *Do parents influence the sexual orientation of their children? Findings from a longitudinal study of lesbian families*. *Developmental Psychology*, 32, 3-11. 578.
- González, M.-M.; Hidalgo, V. y Moreno, M.C. (1998). *La vida en la familia*. *Cuadernos de Pedagogía*, 274, 50-55.
- González, M.M. y Triana, B. (1998). *Divorcio, monoparentalidad y nuevos empajamientos*. Dins M.J. Rodrigo y J. Palacios (comp.): *Familia y desarrollo humano*. Madrid: Alianza.
- Goodman, R. (1997). *Strengths and Difficulties Questionnaire*. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38, 581-586.
- Green, R.; Mandel, J.B.; Hotvedt, M.E.; Gray, J. & Smith, L. (1986). *Lesbian mothers and their children: A comparison with solo parent heterosexual mothers and their children*. *Archives of sexual behavior*, 15, 167-184.
- Gresham, F.M. y Elliot, S. N. (1990). *Social Skills Rating System*. Circle Pines, MN: American Guidance Service.
- Harter, S. (1982). *The Perceived Competence Scale for Children*. *Child Development*, 53, 87-97.
- Johnson, S.M. y O'Connor, E. (2001) *The national gay and lesbian family study*. *APA Workshop 2: Lesbian and gay parents*.

- Julien, D.; Chartrand, E. y Bégin, J. (1999). *Social networks, structural interdependence and conjugal adjustment in heterosexual, gay, and lesbian couples*. *Journal of Marriage and the family*, 61, 516-530.
- Kurdek, L.A., Fine, M.A. y Sinclair, R.J.(1995). *School Adjustment in Sixth Graders: Parenting Transitions, Family Climate and Peer Norm Effects*. *Child Development*, 66, 430-445.
- Lautrey, J. (1980). *Classe sociale, milieu familial et intelligence*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Lewin, E. (1993). *Lesbian Mothers*. Ithaca: Cornell University Press.
- Livianos Aldana, L.; Rojo Moreno, L.; Domínguez Carabantes, A.; Bofia Moscardo, I. (1990). *La validación del SRQ en los exámenes de salud mental en la población general*. *Actas lusoespañolas de Neurología, Psiquiatría y Ciencias Afines*. Vol. 18, (5); 286-289.
- Locke, H., & Wallace, K. (1959). *Short marital adjustment and prediction tests: Their reliability and validity*. *Marriage and Family Living*, 21, 251-255.
- López Larrosa, S. (2002). *El FACES II en la evaluación de la cohesión y la adaptabilidad familiar: aplicaciones en el estudio de familias españolas, australianas y emigrantes*. *Psycothema*, 14, 159-166.
- McNeill, K.F.; Rienzi, B.M.; Kposova, A. (1998). *Families and parenting: A comparison of lesbian and heterosexual mothers*. *Psychological Reports*, 82, 59-62.
- Meil, G. (1999). *La postmodernización de la familia española*. Madrid: Acento Ed.
- Mooney-Somers, J. y Golombok, S. (2000). *Children of lesbian mothers: from the 1970s to the new Millennium*. *Sexual and Relationship Therapy*, 15, 2, 121-126.
- Olson, D.H.; Sprenkle, D. y Russell, C. (1979). *Circumflex model of marital and family systems: I. Cohesion and adaptability dimensions, family types, and clinical applications*. *Family Process*, 18,1, 3-28.
- Olson, D.H.; Portner, J., & Bell, R. (1982). *Faces II*. St. Paul, Minnesota: Family Social Science. University of Minnesota.

- OMS (1982). S.R.Q. *Self Reporting Questionnaire*. Ginebra: OMS.
- Palacios, J. (1987). *Contenidos, estructuras y determinantes de las ideas evolutivo-educativas de los padres. Una investigación empírica*. *Infancia y Aprendizaje*, 39-40, 113-136.
- Palacios, J. (1988). *Las ideas de los padres sobre la educación de los hijos*. Sevilla: Instituto de Desarrollo Regional.
- Palacios, J. y Rodrigo, M.J. (1998) *La familia como contexto de desarrollo humano*. Dins M.J. Rodrigo y J. Palacios (comp.): *Familia y desarrollo humano*. Madrid: Alianza.
- Palacios, J.; González, M.M. y Moreno, M.C. (1987), *Ideas, interacción, ambiente educativo y desarrollo: informe preliminar*. *Infancia y Aprendizaje*, 39-40, 159-169.
- Palacios, J.; González, M.M. y Moreno, M.C. (1992). *Ideas, Interaction, Daily Life and Child Development*. Dins I.E. Sigel, J. Goodnow and A.V. McGillicuddy- DeLisi (Eds.): *Parental Beliefs Systems*, (pp. 71-94). Hillsdale, New Jersey, LEA.
- Palacios, J.; Hidalgo, M.V. y Moreno, M.C. (1998). *Familia y vida cotidiana*. Dins M.J. Rodrigo y J. Palacios (comp.): *Familia y desarrollo humano*. Madrid: Alianza.
- Patterson, Ch.J. (1992). *Children of lesbian and gay parents*. *Child Development*, 63, 1025-1042.
- Patterson, Ch.J. (1995). *Families of the lesbian baby boom: Parents' division of labor and children's adjustment*. *Developmental Psychology*, 31, 115-123.
- Patterson, Ch.J. (1995b). *Lesbian and gay parenthood*. Dins M.H. Bornstein (Ed.): *Handbook of parenting*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- Patterson, Ch.J. (1998). *The family lives of children born to lesbian mothers*. Dins Ch. J. Patterson y A.R. D'Augelli (Eds.): *Lesbian, gay, and bisexual identities in families*. New York: Oxford University Press.
- Patterson, Ch.J. (2000). *Family relationships of lesbians and gay men*. *Journal of marriage and the family*, 62, 1052-1069.

- Patterson, Ch.J. y Redding, R.E. (1996). *Lesbian and gay families with children: Implications of social science research for policy*. *Journal of Social Issues*, 52, (3), 29-50.
- Requena, M. y Revenga, D. (1993). *Formas de familia en la España contemporánea*. Dins L. Garrido y E. Gil (Eds.): *Estrategias Familiares*. Madrid: Alianza Universidad. p. 249-270.
- Rodrigo, M.J. y Palacios, J. (1998). *Familia y desarrollo humano*. Madrid: Alianza.
- Rosenberg, M. (1973). *Society and adolescence self-image*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Sánchez-Sandoval, Y. y Palacios, J. (2001). *Cuestionario de Estilos Educativos*. Sevilla: Dpto. *Psicología Evolutiva y de la Educación*. (Documento no publicado).
- Sarason, I.G., Levine, H.M., Basham, R.B. & Sarason, B.R. (1983). *Assessing Social Support: The Social Support Questionnaire*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, (1), 127-139.
- Schneider, B. (2000). *Friends and enemies: Peer relations in childhood*. London: Arnold.
- Spence, Janet T.; Helmreich, Robert; Stapp, Joy (1974). *The Personal Attributes Questionnaire: A measure of sex-role stereotypes and masculinity-femininity*. *JSAS Catalog of Selected Documents in Psychology*, 4, 43 (Ms. No. 617).
- Stacey, J. y Biblarz, T.J. (2001). *(How) Does the sexual orientation of parents matter?* *American Sociological Review*, 66, 159-183.
- Steckel, A. (1987). *Psychosocial development of children of lesbian mothers*. Dins F. W. Bozett (Ed.): *Gay and lesbian parents*. Westport: Praeger.
- Tasker, F. (1999). *Children in lesbian-led families: A review*. *Clinical Child Psychology*.
- Tasker, F. y Golombok, S. (1995). *Adults raised as children in lesbian families*. *American Journal of Orthopsychiatry*, 65, 203-215.
- Tasker, F. y Golombok, S. (1997). *Growing up in a lesbian family: Effects on child development*. New York: Guilford Press.

BIBLIOGRAFIA SOBRE NOVES MASCULINITATS

Sobre les noves masculinitats, és una bibliografia “imprescindible” la que es troba a la pàgina web de Daniel Gabarró www.danielgabarro.cat i que acompanya el seu treball En defensa de polítiques de gènere per a homes.

- Askew, S. i Ross, C. (1991). *Los chicos no lloran. Sexismo en educación.* Barcelona: Paidós.
- Badinter, E. (1993). *XY: La identidad masculina.* Madrid: Alianza Editorial.
- Autors diversos (2003): *I Convenció Catalana sobre Masculinitats, Diversitat i Diferència.* Ajuntament de Barcelona, Coordinació de Drets Civils.
- Erixon, D. (2000). *Reflexiones sobre la cuestión gay.* Barcelona: Ediciones Bellaterra.
- Funes, J. (1982), *La nova delinqüència infantil i juvenil.* Barcelona: Rosa Sensat i Edicions 62.
- Generalitat de Catalunya, ICD/IDESCAT (2001), *Les dones a Catalunya: dades estadístiques.* Barcelona.
- Guasch, O. (2000), *La crisis de la heterosexualidad.* Barcelona: Laertes.
- ICV, EuiA (2004) *Feminitzar la societat incorporant la diversitat de valors, desitjos i necessitats de les dones* (Programa per a les eleccions generals).
- Marina, J.A. (2004). *Aprender a vivir.* Barcelona: Ariel.
- Prat, E. (coord.) (2004). *Els moviments socials a la Catalunya contemporània.* Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Varela, N.(2005). *Feminismo para principiantes.* Barcelona: Ediciones B.
- Vázquez-Rial, H. (2004). *Hombres solos, ser varón en el siglo XXI.* Barcelona: Ediciones B.
- Viñuelas, O. (2000). *Identidades lésbicas.* Barcelona: Ediciones Bellaterra.

- Wilber, K; (1996). *Breve historia de todas las cosas*. Barcelona:
Kairós.

- Wilber, K; (1998). *Sexo, ecología, espiritualidad. El alma de la evolución*. Madrid:
Gaia.

Les pàgines web dels grups més actius són:

www.hombresigualdad.com

www.ahige.org

BIBLIOGRAFIA SOBRE LGTB I MULTICULTURALITAT:

A partir de l'article "*A Dutch Concert: Sexual education in multicultural schools*" de Gert Hekma (Gay & Lesbian Studies, University of Amsterdam), que es pot llegir sencer a <http://www2.fmg.uva.nl/gl/concert.html>, es té accés a una bibliografia interessant sobre el tema.

- Akker, A. van den (1996), *Een hoorn des overvloeds zonder exotische vruchten. De stand van zaken rond seksuele voorlichting en vorming op scholen voor voortgezet onderwijs te Utrecht*, Utrecht: GG&GD.

- Aldrich, R. (1993), *The Seduction of the Mediterranean: Writing, Art and Homosexual Fantasy*, London/New York: Routledge.

- Boswell, J. (1994), *"Same-Sex Unions" in Premodern Europe*, New York: Villard.
Brugmans, Emily, a.o. (1995), *Jeugd en seks*, Utrecht: SWP.

- Brundage, J. A. (1987), *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago: The University of Chicago Press.

- Fortuyn, P. (1997), *Tegen de islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament*, Utrecht: Bruna.

- Hekma, G.(1999), *Same-sex relations among men in Europe, 1700-1990*, in: Franz Eder, Lesley Hall and Gert Hekma (eds), *Sexual Cultures in Europe Vol. 2 Themes in Sexuality*, Manchester: Manchester University Press, p. 79-103.

- Hekma, G.(2000), *How liberal are the Netherlands*, in: *Reverso* 1:3, fc.

- Hekma, G. & Aad Doorduijn (eds.) (1999), *Scholen. Multicultureel! Multiseksueel?* Pamflet, Woerden: NIGZ.

- Jenkins, P. (1998), *Moral Panic. Changing Concepts of the Child Molester in Modern America*, New Haven & London: Yale University Press.

- Murray, S. O. & Will Roscoe (eds.) (1997), *Islamic Homosexualities*, New York: New York University Press.

- Nahas, O. (1999), *Islamitische studies van (homo)seksualiteit*, in: Hekma & Doorduijn, p. 21-26.

- Rossen, B. (1989), *Zedenangst: het verhaal van Oude Pekela*, Lisse: Swets en Zeitlinger.
- Sanders, S. (1988), *Ptatie Sanie. Homoseksuele jongens, Surinaamse verlangens en de Hollandse werkelijkheid*, dins *Jeugd en Samenleving* 18:1, p. 15-28.
- Schmitt, A. & Jehoeda Sofer (eds) (1992), *Sexuality and Eroticism among Males in Moslem Societies*, New York: Haworth.
- Vries, J. de Vries (1998), Verschillen verkend. *Een inventarisatie van de houding van allochtone leerlingen en ouders ten opzichte van homoseksualiteit*, Utrecht: Forum.
- Wright, J.W. & Everett K. Rowson (eds) (1997), *Homoeroticism in Classical Arabic Literature*, New York: Columbia University Press.

Tenint en compte que bona part de la immigració a casa nostra prové d'Amèrica del Sud, incloem dues adreces web en les quals trobareu informació dirigida a aquesta part de la població. Potser, quan hi hagi un conflicte sexista i/o homofòbic, personal o en grup, amb noies i nois d'origen llatinoamericà, seria útil i hauríem de mirar quina és la situació i quins són els plantejaments LGTB que es fan en els països d'on provenen.

<http://pflag.org/>

<http://www.safeschoolscoalition.org/RG-Recursos-en-Espanol.html>

BIBLIOGRAFIA PER A EDUCACIÓ INFANTIL

Ja hem dit que cal començar al més aviat possible la formació de les criatures per tal que puguin superar els estereotips, desenvolupar-se lliurement i reconeixin i acceptin la realitat personal i familiar LGTB. Cal trobar la manera de transmetre aquesta informació i formació tenint en compte l'edat, però partint de la idea que totes les edats són apropiades.

A continuació es reproduïx un text de *Safe Schools Coalition* que planteja la qüestió de l'edat.

<http://www.safeschoolscoalition.org/whatisageappropriate.pdf>

Aprenent sobre diversitat sexual a l'escola. Quina edat és l'apropiada?

A primària i a infantil, els nens necessiten aprendre coses com aquestes:

P1. No hi ha “colors de noia i colors de noi” ni “jocs de noies i jocs de nois.” Això són estereotips sobre què li hauria suposadament d'agradar a una noia per ser una noia o a un noi per ser un noi. És correcte ser diferent.

P2. Hi ha famílies de formes i mides diferents, incloent-hi, entre moltes d'altres, famílies de dues mames i famílies de dos papes, i famílies sense infants (o que ja els tenen ben crescuts!). Algunes persones neixen dins d'una família i d'altres són criades, adoptades o simplement estimades en el si de la seva família. A vegades els membres de les famílies viuen junts i a vegades no. Un grup de persones esdevé família si s'estimen i cuiden els uns dels altres.

P3. No està bé posar etiquetes a la gent, ni deixar-los de banda... per cap motiu, incloent-hi el fet de ser gai. Tothom a la nostra escola mereix ser tractat amb bondat. És important saber-nos fer valdre i defensar (sense fer, però, mal als altres). És important defensar els amics. És també correcte demanar ajuda als adults quan la gent utilitza malnoms humiliants contra tu o els teus amics: no és ser acusetat ni bocamoll demanar ajuda a un adult per sentir-te segur.

EDUCADORS: Si sent estudiants que diuen “maricó” o “tortillera”, és

perfectament apropiat fer-los saber que són mots vils, i que les paraules respectuoses són “gai” i “lesbiana”. Un home “gai” és algú que estima un altre home per damunt de tot. Una dona “lesbiana” és algú que estima una altra dona per damunt de tot. Els “heterosexuals” són gent que estimen algú de gènere diferent –un home que estima una dona o una dona que estima un home–. La gent que és “bisexual” es pot enamorar tant d’una dona com d’un home.

En graus intermedis, els infants també necessiten aprendre que:

- **11.** Un “estereotip” és una fotografia mental que tens d’algú pel mer fet que pertany a un cert grup de gent. Per exemple, podries pensar que a tots els adolescents els agrada una certa classe de música. Això és ridícul, però probablement no és nociu. Tanmateix, és un estereotip. Un “prejudici” és un estereotip negatiu o nociu. Si creus que tots els adolescents pel fet de ser-ho roben a les botigues, això és un pensament negatiu, i sí que és un prejudici.

- **12.** No pots dir si la gent és gai o lesbiana per com miren o parlen. Només algunes persones encaixen en els estereotips; això és precisament característic dels estereotips. Algunes persones que no són gais també encaixen en els estereotips sobre els gais. Es pot ser gai o lesbiana i encaixar en els estereotips, però molts gais i lesbianes no hi encaixen.

- **13.** Si sents que algú menysté o humilia la gent gai –o qualsevol altra gent–, els pot dir que no hi està d’acord i els pot demanar que parin d’utilitzar “gai” com a insult. Si veus algú que està sent marginat, fes-li saber que penses que mereix ser tractat millor. Si és necessari, demana ajut a un adult.

EDUCADORS: Si sents que els alumnes diuen coses com ara “Això és una mariconada!”, és perfectament apropiat puntualitzar: No digueu coses com “això és una mariconada!” per indicar que tal cosa no us agrada. És incorrecte, indica prejudicis i podria fer mal a la gent... Pensa que la mare o el pare o un altre membre familiar o amic del teu interlocutor pot ser gai. Tots nosaltres coneixem algú gai, fins i tot encara que no en siguem conscients.

- **14.** Molta gent és més masculina o femenina del que els mitjans de comunicació diuen o pressuposen que s’ha de ser. És perfectament correcte –i molt comú– no encaixar en aquells estereotips.

EDUCADORS: *Si els estudiants pregunten qui són les persones transgènères, podríeu dir-los que són persones que senten que el seu cos té el sexe equivocat. I un noi o home que simplement no pot actuar de la manera que se suposa que els nois actuen –o una noia o dona que no està gens còmoda sent com la gent espera que les noies siguin– també podrien anomenar-se a si mateixos/es transgènères. Aquesta gent no és necessàriament gai o lesbiana (perquè la major part dels gais i lesbianes no vol ser de l'altre sexe).*

- **15.** *La majoria de les persones tenen 2 cromosomes sexuals (XX si són mascles i XY si són femelles); però n'hi ha que no. La majoria de les noies tenen certes hormones que vénen dels seus ovaris i la majoria dels nois tenen unes altres hormones que vénen dels seus testicles. Les noies també tenen algunes hormones masculines i els nois també tenen algunes hormones femenines, però no tantes com les noies. Però hi ha molta diversitat dins dels cossos de la gent i no tothom és exactament com se'ns pinta als vídeos de pubertat.*

EDUCADORS: *Si els estudiants pregunten què significa ser intersexual, és perfectament apropiat respondre-hi: Si el cos d'una persona no és exactament com els metges esperen que el cos d'un noi sigui o com esperen que sigui el cos d'una noia –si els seus cromosomes o les hormones o el sistema reproductiu són diferents– aquesta persona podria ser anomenada intersexual.*

S'ha detectat la necessitat de recursos per a l'assessorament i formació en els centres d'Infantil i Primària, que són les etapes educatives on les criatures són més receptives i la manera d'interaccionar amb elles no està tan marcada pel llenguatge escrit, sinó que per exemple domina l'explicació oral de contes i, sobretot, la visualització de les il·lustracions d'aquests contes. Hi ha un interès dels i les mestres i responsables de llars d'infants per a aquest tipus de recurs.

La llista de recursos que ofereix Inclou resulta que pràcticament és la mateixa per a Infantil i per a Primària.

Per a Educació Infantil:

- **Homosexualitat: perquè és important parlar del tema?** Article de revista que pretén donar eines als educadors per parlar amb infants i joves sobre homosexualitat.

- **Rin Rin, la granota groga.** Pàgina web amb un conte per treballar l'orientació sexual i el rol de gènere.
- **Aitor tiene dos mamás.** Llibre. Aitor, el protagonista del conte, és una víctima de la violència escolar, perquè la seva família és diferent a les altres.
- **La mare mai no em va dir...** Llibre. Una mirada de reüll als petits secrets de la vida amb la brillant Babette Cole.
- **Ana y los patos.** Llibre. Allò que defineix una família de debò és l'amor que es tenen els que la constitueixen, independentment del nombre de persones que la integren, del seu sexe, de la raça, del tipus de parella que formem o de si els fills són biològics o adoptats.
- **Pirates i pirulins.** Llibre. Allò que defineix una família de debò és l'amor que es tenen els que la constitueixen, independentment del nombre de persones que la integren, del seu sexe, de la raça, del tipus de parella que formem o de si els fills són biològics o adoptats.
- **Isla mágica.** Llibre. Allò que defineix una família de debò és l'amor que es tenen els que la constitueixen, independentment del nombre de persones que la integren, del seu sexe, de la raça, del tipus de parella que formem o de si els fills són biològics o adoptats.
- **Paula tiene dos mamás.** Llibre. Totes les persones són iguals i alhora molt diferents. A les famílies els passa quelcom de semblant: hi ha famílies amb una mama i un papa, altres només amb un papa o una mama... Aquest llibre explica la història de la Paula, que té dues mames, i que aprèn que el més important és l'afecte.
- **Familias diversas, familias felices.** Llibre. Materials didàctics per a Educació Infantil, Primària i Secundària. Contes i activitats dirigides a totes les persones relacionades amb l'educació formal o informal de nens, nenes i joves de la nostra societat. Es fa un repàs de la situació actual de la família a Espanya i les seves transformacions més recents; després s'analitza en termes generals com és el desenvolupament dels nens i nenes que viuen a les diferents llars i, finalment, la manera com els joves miren la diversitat familiar.

Per a Primària hi ha els mateixos recursos i s'hi afegeixen:

- *Yo, tú y nosotros: educando la sexualidad y la afectividad* Llibre.

El llibre parla de cultura i història; pubertat i adolescència; les relacions sexuals i la reproducció; les relacions de parella, el plaer i les diferents orientacions sexuals.

- *Preguntas y respuestas sobre el SIDA para los niños.* Llibre.

Les preguntes que fan els nens/es depenen del nivell de desenvolupament que tenen i també de la informació que se'ls ha anat donant. Així podem distingir dos sectors ben definits: infantesa i adolescència, o millor: nens amb informació sobre la seva malaltia i nens que desconeixen la seva infecció pel VIH. Són preguntes que als pares, se'ls fan difícils de contestar, ja que ha d'ajustar-se la informació al desenvolupament del nen, i a més és una informació tan carregada de contingut emocional que l'adult l'hauria hagut d'analitzar abans de trobar-se en aquesta situació.

- *La Martona viu amb l'Eric i en Martí.* Llibre. En aquest llibre coneixeràs la Martona, en Martí i l'Eric. La Martona és una nena petita. En Martí és el papa de la Martona i l'Eric és l'amant d'en Martí. Tots ells viuen feliços junts i aquesta és la història de com passen el cap de setmana.

- *Démystifier l'homosexualité, ça commence à l'école. Guide pédagogique.* Llibre. Guia pedagògica per combatre l'homofòbia i alhora comprendre l'homosexualitat.

El Grup de treball de documentació LGTB a la pàgina de COGAM dona una llista de llibres infantils a favor de la diversitat i contra l'homofòbia agrupats per editorials, cosa que té la seva lògica de reconeixement a les entitats editores que han fet aquesta opció en la seva producció.

- Cruz, C. de la ; Antonio Acebal Caro, il. *El secreto de las familias: una historia de dos niños con dos mamás y muchos dragones.* Oviedo: Coleutivu Milenta Muyeres, 2005.

- Newman, L. *Paula tiene dos mamás.* Barcelona: Bellaterra, 2003.

- Gil Vila, M. À.; Mabel Piérola, il. *Anoche hablé con la luna.* Barcelona: Bellaterra, 2005.

- Rossetti, A.; Jorge Artajo, il. *Las Bodas reales.* Barcelona: Bellaterra, 2005.

- Rossetti, A.; Jorge Artajo, il. *Les noces reials*. Barcelona: Bellaterra, 2005.

De l'editorial Bellaterra també:

- Sonia Ouajjou. *La Boda de la tia Keltum*

- *Los Hombres no pegan*

- Dolores Juliano. *Marita y las mujeres en la calle*

- *Mercedes quiere ser bombera*

- Lorenzo, Manuel R.; Bernardo Erlich, il. *Ana y los patos*. Bilbao: Afortiori, 2005.

- Manuel R. Lorenzo, Manuel R.; Erlich, Bernardo, il. *Ane eta ahatetxoak*. Bilbo : Afortiori, 2005.

- Estecha Pastor, Raquel; Ángel Domínguez, il. *Isla Mágica*. Bilbao: Afortiori, 2005.

- Herrera, Carmen; Luis Filella, il. *Piratas y quesitos*. Bilbao: Afortiori, 2005.

- Herrera, Carmen; Luis Filella, il. *Pirates i pirulins*. Bilbao: Afortiori, 2005.

- Elrich, Bernardo. *El color de mi familia*. Bilbao: Afortiori, 2005.

- Elexgaray, Esther; Raúl Domínguez, il. *El Día de la rana roja*. Bilbao: Afortiori, 2005.

- Elexgaray, Esther; Raúl Domínguez, il. *O Día da ra vermella*. Bilbao: Afortiori, 2005.

- Eiroa, Mauro; Angel Domínguez, il. *Material de pintura*. Bilbao: Afortiori, 2005.

- Eiroa, Mauro; Domínguez, Angel, il.. *Marrazteko gaiak*. Bilbo: Afortiori, 2005.

- Haan, Linda de; Stern Nijland. *Rey y Rey*. Barcelona: Serres, 2004.

- Haan, Linda de; Stern Nijland. *Rei amb rei*. Barcelona: Serres, 2004.

També d'editorial Serres:

- Shirin Yim Bridges. *El deseo de Ruby*. (contra els rols tradicionals)
- Lesley Ely. *Cuidando a Louis*. (sobre discapacitats psíquiques)
- Todd Parr. *Está bien ser diferente*.

De l'editorial Eraseunavez.com:

- *Primer cuaderno para colorear*.
- *Puntos suspensivos ...*
- Martín, Oswaldo C. *Yuno y su nueva familia*. [S.I.]: Eraseunavez.com: Fancinegay, 2005.

De l'Editorial Joventud:

- Ruillier, Jérôme. *Por cuatro esquinitas de nada*.
- Ruillier, Jérôme. *Hombre de color*.
- Cooper Helen. *Sopa de calabaza*.
- Cooper Helen. *Una pizca de pimienta*.
- Fuschshuber, Annegert. *Toribio y el sombrero mágico*.
- Schreiberwicke, Edith. *Un cuervo diferente*.
- Swiatkowska, Gabi. *Me llamo Yoon*.
- *¿Quién vive aquí?: el gran juego de la diversidad*. Pamplona: Ekilikuá, 2005.
- Soler Hernández-Tomé, Juan Manuel. *Mi padre tiene un novio policía*. Valencia: Llambert Palmart, 2004.

De l'editorial Kökinos:

- Carle, Eric. *Don Caballito de Mar*.
- Carle, Eric. *La mariquita gruñona*.
- Carle, Eric. *El camaleón camaleónico*.
- Ágreda, José Luis. *Eva & Bea se entienden*. Miren Itziar de Iñurria Garay, ed. lit. Sopelana: Ediciones Mairi, S.L. Unipersonal, 2002.
- Soodeen, Vanessa; Belene Salazar Larrañaga, il. *Mamás mías*. Sopelana: Ediciones Mairi, S.L. Unipersonal, 2004.
- Soodeen, Vanessa; Belene Salazar Larrañaga, il. *Ene amak*. Sopelana, Bizkaia: Ediciones Mairi, S.L. Unipersonal, 2004.
- Soodeen, Vanessa; Belene Salazar Larrañaga, il. *Les meves mames*. Sopelana: Ediciones Mairi, S.L. Unipersonal, 2004.
- Recio, Carles; Enrique Hurtado Rodríguez. *El príncipe enamorado*. 2a ed., 1a imp. Barcelona : Ediciones de la Tempestad, 2002.
- Recio, Carles; Enrique Hurtado Rodríguez. *El príncipe enamorado*. Barcelona: Ediciones de la Tempestad, 2001.
- Schimel, Lawrence; Sara Rojo, il. *Vecinos y amigos*. Madrid: Ediciones La Librería, 2005.
- *Feliz Navidad, Rachid*. Madrid: Ediciones La Librería, 2005 .
- Domínguez, Antonio José; Ginés Liébana. *Luis Cernuda para niños*. Madrid: Ediciones de la Torre, 1991.
- Sergio Jiménez. *La meua família*. Valencia: Bronte Graf, 1998
- Juanolo. *¡Nos gustamos!*. Vilanova i la Geltrú: Scena Edicions, 2004.
- Juanolo. *Ens agradem!*. 1a ed., 2a imp. Vilanova i la Geltrú: Scena Edicions, 2004.

- Guerreo, Luisa. *La Princesa Ana*. Barcelona: Ellas, 2005.
- Mendieta, Mª José; Zabaleta, Jon, il. *Aitorrek bi ama ditu*. Donostia-San Sebastián: Erein, 2004.

També dins de l'apartat de "Documentos (sin orden)" del web d'Inclou, hi ha una llista de 26 contes per a la diversitat, amb disseny i maquetació d'Itzar Olaberria.

També seria interessant veure tot el que cap sota l'etiqueta de "diversitat", especialment en l' àmbit educatiu.

Uns altres llibres que em semblen importants, malgrat el pas del temps:

- BRUEL, Christian i BOZELLE, Anne. *Clara, la niña que tenía sombra de chico*. Ed. Lumen. Barcelona, 1980.
- DAVIES, Bronwyn. *Sapos y culebras y cuentos feministas. Los niños de preescolar y el género*. Ed. Cátedra. Madrid, 1994.
- DE PAOLA, Tomie. *Oliver Button es un nena*. Valladolid: Ed. Miñón, 1979

No sé si és el moment de comentar la qüestió de la llengua, tan important a casa nostra, i la necessitat, no tan sols que hi hagi recursos LGTB per a l' àmbit educatiu, sinó que aquests estiguin escrits en català.

Nota d'agraïment:

Cal fer un reconeixement i agrair a les associacions i grups LGTB la bona feina feta, ja que, sense les seves aportacions, hagués estat impossible fer un recull d'aquest tipus.